

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

**ДИПЛОМНА РОБОТА
НА ЗДОБУТТЯ ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО)
РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

на тему:

**«Східний напрямок германської експансії
до початку XV ст.»**

студента IV курсу, групи СОІ-41
спеціальності 014.03 Середня освіта
(Історія)

Хлабатога Артема Тарасовича

Керівник:

Галицька-Дідух Тамара Вячеславівна

кандидат історичних наук, доцент

Рецензент:

Дрогомирецька Людмила Романівна

кандидат історичних наук, доцент

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

Члени комісії: _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

_____
(підпис) (прізвище та ініціали)

_____
(підпис) (прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Східна політика германців в III - на поч. XII ст.	
1.1. Східний напрямок зовнішньої політики Франкської держави. Відродження імперії.....	9
1.2. Священна Римська імперія та її війни на сході.....	19
РОЗДІЛ 2. Експансія Тевтонського та Лівонського орденів.....	30
РОЗДІЛ 3. Формування історичної компетентності через вивчення східного напрямку германської експансії до початку XV ст. на уроках всесвітньої історії.....	44
ВИСНОВКИ	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	72
ДОДАТКИ	82

ВСТУП

Актуальність дослідження. В українській історіографії всесвітня історія не є популярною темою для досліджень. В багатьох випадках теми наукових досліджень стосуються, в основному, історії XIX-XX ст. Така ситуація є недопустимою, адже не існує нації, чию історію можна би було усвідомити без аналізу та знання історії сусідніх держав. Особливо це стосується українських земель, які століттями перебували під іноземним пануванням. Німецька історія не є винятком. Германська експансія на схід відіграла одну з ключових ролей у політичному та культурному розвитку Центральної та Східної Європи. Дослідження цих подій допомагає проаналізувати, як міжетнічні взаємодії та військові конфлікти вплинули на соціальні та політичні структури регіону.

Хоча українські землі вкрай слабо відчули німецькі впливи через бар'єр, сформований іншими європейськими народами, проте Литва та Польща стикнулися із ними і, в значній мірі, ці впливи визначали їх зовнішню політику, в тому числі і по відношенню до українських земель. Актуальність впливає також з того, що більшість досліджень українських істориків зосереджуються на внутрішніх процесах або взаємодії з сусідніми слов'янськими народами, тоді як вплив німецьких держав і орденів залишається недостатньо вивченим. Це призводить до прогалин у розумінні комплексних процесів, що відбувалися в Європі в Середньовіччі.

Ця тематика також є слабо висвітленою в підручниках з всесвітньої історії, що створює серйозну прогалину в освітньому процесі. Без належного аналізу цього важливого періоду, учні не отримують повного уявлення про процеси, що формували сучасну Європу.

Включення в навчальні програми інформації про германську експансію на схід допоможе учням краще зрозуміти політичні, економічні та соціальні процеси, які впливали на розвиток європейських держав у Середньовіччі. Це сприятиме більш глибокому та комплексному розумінню історії, що є

необхідним для формування критичного мислення та аналітичних навичок у школярів.

Об’єкт дослідження – зовнішня політика германських племен та народів.

Предмет дослідження – воєнно-політичні аспекти германської експансії на схід до початку XV століття та їх вплив на формування історичної компетентності в закладах загальної середньої освіти.

Метою дослідження є простежити формування, розвиток і трансформацію східної зовнішньої політики германських народів, а також розглянути методичні принципи, способи та можливості застосування даної тематики на шкільних заняттях з всесвітньої історії шляхом реалізації компетентнісного підходу.

Виходячи з мети, нами визначено наступні **завдання**:

- висвітлити особливості східної політики германських народів в період Франкської імперії та її вплив на історичний розвиток інших народів Європи;
- проаналізувати східний напрямок зовнішньої політики Священної Римської імперії, її роль в поширенні християнства та феодалізму в Центрально-Східній Європі;
- охарактеризувати діяльність Тевтонського та Лівонського рицарських орденів як німецьких держав, що реалізовували німецьку східну експансію, та їх вплив на розвиток Східної Європи;
- дослідити інтеграцію знань про східний напрямок германської експансії в шкільну історичну освіту у контексті формування предметної компетентності учнів.

Хронологічні межі дослідження становлять III ст. н.е. – поч. XV ст. Нижня межа дослідження – це період активного готського просування на терени Східної Європи в III ст. н.е. Верхня межа дослідження – поч. XV ст., коли внаслідок розгрому Тевтонського ордену та оформлення незадовго до того феодальної роздробленості в Священній Римській імперії, припинилося проведення німцями активної східної політики.

Територіальні межі охоплюють більшу частину Європейського континенту. Північна межа являє собою територію Скандинавського півострова. Південна межа пролягає вздовж Середземного моря та проток Босфор та Дарданелли. Західна межа пролягає вздовж Піренейських гір. Східна межа умовно локалізується в Східній Європі на території держави Русь та вздовж правого берегу р.Волга.

Стан наукової розробки. Дипломна робота написана на значному масиві історичних джерел [10-16]. Зокрема, використано Галицько-Волинський літопис і Літопис руський. Як уже відмічалось, дана тематика є надзвичайно слабо дослідженою. Історичних праць на доступних автору мовах, котрі б розглядали виключно східну експансію германських народів протягом пізньої Античної доби та Середньовіччя відшукати не вдалося. Проте багатий матеріал можна почерпнути в ході детального аналізу цілого ряду монографій, присвячених історії германських держав, а також суміжних монографій, присвячених історії інших країн, які взаємодіяли з германцями.

За основу та відправну точку також можна взяти працю з німецької історії, написану Світланою Бобилевою а також загальну працю по європейській історії Н.Дейвіса [22,35].

Східна експансія германських племен, особливо готів, їх вплив на навколишні народи та роль в історії Європи вичерпно досліджена Хервігом Вольфрамом в його монографії [74].

Серед монографій з історії розвитку франкських держав та їх зовнішньої політики, а також праць, присвячених Священній Римській імперії, можна виділити кілька робіт. Перш за все, книгу Стефана Лебека, яка надзвичайно чітко, без зайвих деталей описує процес формування франкської держави та її експансію, особливо на ранніх етапах. Піднімаються також ідеологічні та релігійні процеси, які її супроводжували [63].

В книзі Вадима Ададунова міститься необхідний розгляд взаємовідносин між франками та іншими германцями і місцевим кельтським населенням, роль римо-кельтської спадщини в розвитку франкської держави [17].

Німецький історик Б.Куглер подає історію хрестових походів, особливу увагу приділяючи ролі в них німецького фактору [69].

Монографія Ерїха Цьолнера є однією з небагатьох комплексних праць з історії Австрії, де міститься аналіз її середньовічної історії [38].

За основу дослідження діяльності німецьких рицарських орденів в Балтійському регіоні та взаємовідносин між тевтонцями і литовськими племенами було взято монографії Е.Гудавічюса та В.Урбан [66, 73]. Литовський історик Е.Гудавічюс, пишучи працю з національної історії, тим не менше цілком об'єктивно розглядає роль німецького фактору в литовському державотворенні. В. Урбан хоч і класифікує свою працю як дослідження воєнної історії Тевтонського ордену, проте політична історія ордену розглядається в ній нерозривно з воєнною.

За основу аналізу німецько-польських та німецько-чеських зв'язків та впливу на полабських слов'ян було взято монографії українських істориків, а також окремі тематичні статті В.І.Ярвого, М.Рудь, Е.В.Макаренко, Є.Клочовського, Ю.А. Зінько, П.Федорчака, Н.Дейвіса та ряд ін. [34, 41, 45, 54, 55, 56, 87, 89, 98].

Джерелами для написання методичного розділу стали законодавчі та нормативні документи, навчальні програми, підручники [1-9, 81, 93]. Щодо загальних основ та організаційних аспектів реалізації компетентнісного підходу та розвитку історичної компетентності, котра ґрунтується на пошуковій та дослідницькій діяльності можна виділити праці І.В.Малафійк, Д.В.Чернілевського, І.В. Стражнікової [82, 91, 97].

Розпочати роботу варто з підпору відповідної дидактичної системи та реалізації загальних принципів навчання, котрі містяться в праці І.В. Малафійк. Після цього необхідно здійснити чіткий підбір видів навчання та їх елементів в залежності від конкретних потреб, що міститься в праці І.Стражнікової. В свою чергу, Чернілевський глибоко та вичерпно аналізує методологію та ідеї наукової діяльності, в тому числі пошукової і дослідницької, звертаючи увагу на неможливість їх реалізації без творчого підходу.

Питаннями методичних основ та практичних способів реалізації компетентнісного підходу займався ряд українських дослідників, а саме: П.В.Мороз, І.В.Мороз, І.О.Пометун, Н.М.Гупан, В.С.Власов, О.Барнінець, Дмитренко К.А. Антюшко Д.П., А.О.Федчиняк, Д.Десятов, А.О. Нікора, О.М.Марущак, К.Баханов, Г.Г Яковенко та ін. Дані праці та статті містять багатий теоретичний матеріал, принципи і поради формування історичної компетентності, підкріплені наочними прикладами та описами методів реалізації [21, 28, 36, 39, 47, 49,51, 60,78, 83, 92, 94, 95, 96, 99].

Таким чином, незважаючи на те, що ряд дослідників здійснювали побічне вивчення даної історичної тематики, однак процес східної експансії германських народів не є предметом окремого дослідження. Методична база дослідження є досить розробленою, але потребує напрацювань, які зможуть покращити реалізацію компетентнісного підходу в світоглядно-ціннісній сфері. Також необхідно пристосувати методичні засоби та прийоми до конкретної історичної тематики даного дослідження.

Методологічну основу дослідження складають методологічні принципи, а також ряд наукових методів. Аналіз та синтез використано для розгляду процесу формування та реалізації зовнішньої політики германських племен, народів та держав, оформлення та структурування цієї політики в загальноєвропейському масштабі. Порівняльний аналіз широко застосовувався для визначення специфіки здійснюваних германцями впливів на сусідні народи та наслідків цих впливів для історичного розвитку Європи. За допомогою дедукції здійснювалася розробка методів та прийомів формування предметної історичної компетентності та її складових компонентів. Індуктивний метод було застосовано при узагальненні та систематизації напрацьованого матеріалу, оформленні висновків. Критичний аналіз застосовувався при роботі з інформаційними джерелами, при відборі інформації для дослідження та перевірці рівня її об'єктивності. Застосовувалося емпіричний метод спостереження, на основі діяльнісного підходу, який дозволив зібрати матеріал для дослідження питань, пов'язаних з реалізацією компетентнісного та

особистісного підходів. Контент-аналіз використовували з точки зору виявлення вмісту в шкільній програмі можливостей інтеграції знань про східну політику германських народів в навчальний процес.

Наукова новизна дослідження зводиться до:

Вперше в українській історіографії було подано східну зовнішню політику та експансію германських народів в пізню Античну добу та Середньовіччя, як цілісний безперервний процес;

- продемонстровано потенціал інтеграції знань, що стосуються східної політики германських народів, на уроках всесвітньої історії для реалізації компетентнісного підходу із застосуванням ряду інтерактивних та дослідницько-пошукових методів.

Удосконалено:

- методологічні основи і принципи та практичні способи розвитку історичної компетентності на заняттях всесвітньої історії в 6 та 7 класах.

Дістали подальший розвиток:

- дискусії в науковому співтоваристві щодо впливу німецького фактору на державотворення та націогенез європейських народів.

- дискусії щодо взаємовідношення навчального, розвивального та виховного складників навчального процесу.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що проаналізований та узагальнений матеріал по даній темі може лягти в основу написання наукових праць та публікацій, при підготовці до уроків та семінарських занять.

Структуру дослідження складають вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел та 8 додатків.

РОЗДІЛ 1

СХІДНА ПОЛІТИКА ГЕРМАНЦІВ В ІІІ - НА ПОЧ. ІІІІ СТ.

1.1. Східний напрямок зовнішньої політики Франкської держави. Відродження імперії

На межі ІІІ – ІІІІ ст. активізується просування германських племен на східному напрямку. Серед них виділились готи, які на початку ІІІ ст. досягли Північного Причорномор'я [84, с.14]. В Причорномор'ї готи розділилися на дві гілки, а саме: західні, або ж вестготи та східні – остготи [16, с.74]. Вестготи, освоївшись на нових місцях, розпочали активний тиск на Дунайський лімес, намагаючись прорватися в кордони Римської імперії, остготи зайняли Причорномор'я та Крим, вступивши в контакт зі слов'янським світом [74, с.71 – 78]. На початку їх просування слов'яни були об'єднані в одне протоплемінне утворення і узагальнено називалися венедами. Більшість слов'ян в той час існували як звичайні родові общини, зв'язки між якими проявлялися, в основному, в антропологічній та мовній спорідненості, яка тільки почала руйнуватися [85, с.173].

В подальшому, оскільки Крим стане з'єднувальною ланкою між слов'янами та Римом, в римо-грецьких істориків накопичиться більше інформації, та викристалізуються назви «анти» і «склавини». Йордан в середині ІІІІ ст. писав, що хоч назви слов'янських племен відрізняються, але більшість з них називаються склавинами або антами, тобто бачимо утворення чітких союзів племен, яке було стимульовано тиском з боку готів, що штовхали слов'ян приймати аналогічну модель суспільної організації, яка була в них [16, с.59-60]. Причина сповільнення в державотворенні слов'ян, на нашу думку, полягає в наступному: контролюючи з самого початку величезні простори Східної Європи, в слов'ян не було таких гострих проблем ні з землею, ні з

пасовиськами, а отже взаємні війн та міграції, які б роздробили родоплемінну общину та перетворили її на сусідську, протікали там значно повільніше.

Входження до готського королівства призводить до поступового насадження більш організованої суспільної моделі і в слов'янському світі. Невдовзі після приходу готів джерела фіксують дані про перших слов'янських племінних вождів. Використання по відношенню до них титулу «король» підтверджує тезу про прийняття слов'янами готської державної моделі [16, с.120-122]. Окрім цього вважаємо слушними й версії щодо поширення готами християнства в слов'янському середовищі. Готи хрестилися в 370-их рр., що сприяло зміцненню їх королівства. Слов'янська племінна верхівка, а згодом і населення, в тій чи іншій формі, теж розпочала сприймати нове вчення [74, с.114-121; 25, с.15-18].

Після розпаду держави гунів, який розпочався після смерті Атілли та майже співпав в часі з остаточним розпадом Західної Римської імперії, готи, як і величезна кількість їх германських родичів, розпочала поділ римських земель. У слов'ян, які перебували під культурними впливами готів та подальшим натиском гунів, розпочався стрімка хвиля міграції – Велике переселення слов'ян, в ході якого вони зайняли значні території. Межа між ними та германцями пролягала вздовж р. Ельба [77, с.175-177; с. 191-193].

На руїнах римської цивілізації постав цілий ряд варварських королівств. На короткий проміжок часу їм вдалося розмежувати свою сферу впливів, але як тільки поділ відбувся, напруга почала зростати, адже імперська ідея на Заході не припинила існування та вилилася в імперську політику франкського зразка [63, с.43-45]. На початку VI ст. франки розпочали реалізовувати свою зовнішньополітичну доктрину. Хлодвіг I розв'язав війну з Тулузьким королівством вестготів, в яку дуже швидко були втягнуті усі варварські королівства, що підтримували то одну, то іншу сторону. Війна завершилася розгромом вестготів та їх союзників. Фактично, це була боротьба за роль об'єднавчого центра усього германського світу, або принаймні його частини, в результаті якої постало Франкське королівство, що й буде носієм франкської

імперської ідеї, та рушійною силою германського натиску на схід протягом наступних кількох століть [63, с.57-59]. За Рейном, власне в Німеччині, ситуація була теж не проста. По мірі посилення консолідаційних процесів за Рейном утворюється цілий ряд германських герцогств-дукатів, куди ввійшли колишні союзи племен, які внаслідок асиміляції та посилення централізації прийняли єдиний етнонім: сакси, фризи, баварці, тюринги, алемани і т.д. [84, с.16].

Навіть прихід аварів в Паннонію, які здійснили ряд нападів на німецькі герцогства, не активізував східну експансію франків, які понад пів століття займали вичікувальну позицію, паралельно переклавши потребу стримувати слов'янську колонізацію на місцевих герцогів [87, с.20]. В 623 р. в чеських землях купець Само зміг підняти пригнічених слов'ян на успішне повстання проти авар, які понесли колосальні втрати при спробах взяти Константинополь, та включити ряд навколишніх чеських, словацьких та полабських племен. Внаслідок повстання було утворено незалежний політичний організм який отримав назву Держава Само [91, с.6]. Король Дагоберт, який був готовий примиритися на деякий час з тиском аварів, що не тягнув за собою асиміляцію, не міг допустити формування незалежної слов'янської держави, адже вона могла стати об'єднавчим центром для всієї західної гілки слов'ян та направити їх експансію далі на захід, за р. Ельбу.

Хоча війна проти Само була програна в 631 р., а просування на схід припинилося, франкська правляча еліта отримала надзвичайно цінний досвід: розпочалося усвідомлення потреби включення зарейнських герцогств до складу єдиного королівства [87, с.21]. За правління Піпінідів відбулися якісні зміни в характері германської експансії. Якщо Меровінги обмежувалися накладанням даними та підживленням міжусобиць, то нова династія починає широко практикувати аграрну колонізацію зарейнських земель та включення їх у франкську політичну систему. Розпочалася ця політика за правління Карла Мартелла, який, здійснюючи свою бенефіціарну реформу, потребував величезної кількості земель, що веде до початку насадження християнства та

феодалізації германських герцогств, які розглядалися Мартеллом як земельний фонд [63, с.217-225; 80, с.76].

Одним з найактивніших продовжувачів цієї політики був Карл Великий. Протягом 772-804 рр. він васалізував або ж нап'яму приєднав до складу Королівства Франків усі важливі германські державні утворення, які знаходилися на материку. Найбільш важливими завоюваннями можна вважати Лангобардське Королівство, герцогство Баварія, а також підкорення саксонських племен. Таким чином франками в Центральній Європі було проведено кордон між германцями та слов'янами, який тягнувся від Помор'я, вздовж Ельби на Півночі до Аль на півдні. Постало питання, на яких землях зробити перший крок в східному напрямку [13, с.153-157].

Серед приєднаних Карлом земель та герцогств одним з найважливіших була Баварія. Для німців вигідне географічне положення Баварії на перетині старих римських торгових шляхів перетворювало її на ворота не тільки в Італію, але й на Балкани. Ще Меровінги розпочали витіснення слов'ян, колонізацію цього регіону та поширення католицького обряду, щоб укріпитись в цьому регіоні [38, с.49-51].

Невдовзі після поглинання Баварії в 787 р. Карл звернув увагу на аварів. Перебуваючи в стані занепаду, Аварський Каганат, який тепер знаходився на східному кордоні імперії, навряд чи міг представляти реальну загрозу, але враховуючи, що аварські рейди шкодили торгівлі та порушували стабільність регіону в цілому, Карл вирішив остаточно розгромити його, що й було здійснено протягом ряду походів з 791 по 796 рр. В зв'язку з тим, що колонізація вийшла за межі Баварії і поширювалася далі на схід, Карл почав вводити в даному регіоні систему маркграфств, утворивши Східну марку [38, с.53-55].

Враховуючи, що реформи Мартелла, так і не зачепили південні герцогства і в піших арміях було мало шансів вистояти проти болгарської кінноти, франки вирішили сконцентруватися на підкоренні Хорватії. Ці землі були особливо привабливі, адже Істрія та Далмація мали розвинуті портові

міста, які залишилися ще від Римської імперії, окрім цього встановлення впливу над побережжям посилювало контроль над Італією і покращувало позиції на випадок потенційної війни з Візантією [15, с.123-138].

Для підкорення хорватів імператор Карл в 812 р. викупив у візантійців права на хорватські землі, які невдовзі було підкорено. В 819 р. внаслідок засилля франків славонський князь Людевит Посавський підняв проти маркграфа національно-визвольне повстання. До повстання вдалося залучити не тільки хорватські племена, але й каринтських слов'ян. Повстання Людевита було розгромлене, а сам князь помер приблизно в 823 р. внаслідок міжусобиць. На стороні франків воював хорватський князь Далмації Борна, який після своєї смерті в 822 р. за сприяння свого сюзерена зміг добитися передачі влади до свого племінника Ладислава, чим було розпочато правління династії Трпимировичів [89, с.271-272].

Спроба завоювання хорватів германцями призвела до консолідації племен та князівств, централізації даного регіону та встановлення правлячої династії. Модель франків, не дивлячись на їхню жорстку асиміляційну політику, виявилася, на погляд автора, більш привабливою для місцевої знаті, адже була зрозумілішою. Вся східна частина імперії Франків не так давно пройшла стадію ранніх герцогств, де влада герцога і бенефіціарів не так сильно відрізнялася від влади племінного вождя та верхівки, феодалізація була дуже слабкою. Натомість зближення з Візантією загрожувало насадженням складної системи імперської адміністрації, яка вела до абсолютного нівелювання ролі племінної аристократії як такої.

Окрім формування першого об'єданого державного утворення, інтервенція франків призвела також до міцного утворення тут латинського обряду. На цьому рух на Балканах зупинився, адже далі на південь місцевість ставала ще більш гірською, а сербське населення міцно входило в сферу впливу Візантії [89, с.270].

Хорватський досвід дав зрозуміти, що для успішного завоювання необхідно обрати землі з вищим рівнем урбанізації, де процеси об'єднання уже

досягли того рівня, коли можна говорити про формування організованої держави, якою на той час була уже Чехія. В 833 р. моравський правитель Моймир завоював друге по силі чеське князівство Нітра, вигнавши звідти німецького ставленика. Згодом Моймир поширив свою владу на сусідні землі, утворивши державу Великої Моравії. Коли в 846 р. він помер, і Людовік Німецький з військами посадив на моравський престол його племінника Ростислава, розраховуючи на його лояльність. Проте не встиг Людовік вийти з країни, як його війська були перебиті внаслідок раптового нападу Ростислава. Цими подіями було розпочато війну між двома правителями, яка розтягнулася майже на 30 років [87, с.27-29]. Кілька разів в 850-870-их рр. німецькі війська робили спроби завоювати Чехію. Деякі з них були успішними, проте чехи одразу ж повставали, і в результаті змогли відстояти свою фактичну незалежність. В 874 р. князь Святополк – син Ростислава – формально визнав себе васалом короля, зобов'язавшись платити йому певну данину, але в усьому іншому зберіг повну незалежність. Святополк правив як незалежний правитель до смерті в 894 р., після чого Велика Моравія розсипалася на ряд уділів, де правили Моймировичі. На початку X ст. частина з них була завойована мадярами, решта ж потрапила під вплив німців [91, с.8-9].

Ще одним напрямком завоювань була зайняті слов'янами території в басейні р. Ельби, де виділився ряд племінних союзів: бодрицький, лютицький і серсько-лужицький. На Балтійському узбережжі розселилися поморські слов'яни [77, с.193].

Локальні сутички між германцями та полабськими слов'янами відбувалися протягом століть в формі взаємних прикордонних рейдів, але об'єктом загальнонаціональної політики полабські слов'яни стали вже в часи Карла Великого. Імператор використав племена бодричів як союзників в своїй кривавій війні з саксами. Загалом до кінця свого життя Карлу Великому протягом 804-812 р. вдалося, в тій чи іншій формі, на короткий термін підкорити усі полабські племена [13, с.159; 22, с.38].

Під впливом німецької держави в полабських слов'ян, як і в випадку з чехами, починає надзвичайно стрімко розвиватися феодалізм. Варто відмітити, що в чеських землях на момент натиску німців процес розкладу племінних зв'язків зайшов уже далеко, і феодалізм мав там доволі глибокі корені. Зовсім інша ситуація була між Ельбою та Одером, де домінуючим все ще був племінний лад. Тут в посиленні князівської влади та формуванню феодальних інститутів сприяв вплив германців, німецькі феодали і маркграфи стають головною її опорою [54, с.9]. Якщо в VIII столітті ми бачимо тут племінний устрій, то з початком експансії Карла і протягом IX ст. племінна знать починає брати під контроль більшість владних функцій, проте князь все ще обирався народом, тому вести мову про існування феодалізму поки що рано [26, с.22 – 23].

На ранніх етапах скандинавські впливи на Східну Європу мали чітко виражену специфіку. Вони розпочалися в середині V ст. н.е., коли скандинави, особливо жителі Ютландії, починають переселення на Британські острови. Приклад ютів викликав інтерес до нових земель в усій Скандинавії [88, с.30].

Щодо східного напрямку, то просування тут розпочали племена свеїв, які колонізували Голланд та Аландські острови та сформував там важливий опорний пункт, який відкривав дорогу як в Балтику, так і в Фінляндію [27, с.14]. Проте на відміну від заходу, ці землі погано підходили для колонізації через природні умови, але були багатими на такий цінний в той час ресурс як хутро, тому тут почали з'являтися організовані загони мисливців та торговців, які засновували невеликі поселення, в основному на побережжі або в гирлах річок. Територія Північно-Східної Європи покривається мережею укріплених поселень та городищ, частина з яких була скандинавськими, частина збудована місцевими фіно-угроськими племенами. Серед них варто відмітити засновану в 750-х роках Ладогу яка згодом стане найпотужнішим центром германської присутності в регіоні [18, с.62; 72, с.93-97].

Скандинави протягували свої мисливські та торгові маршрути все далі і далі на південний схід, вийшовши приблизно в VIII ст. до Волги. Ймовірніше,

що подальший шлях для них був перекритий наявною там напівкочовою державою Волзькою Булгарією, утвореною північною гілкою протоболгарських племен, які розкололися в Північному Причорномор'ї [37, с.21 -24].

В середині того ж століття відбувається активне просування в цих землях східнослов'янських племен. Слов'яни на даному етапі володіли вищим, порівняно з фіно-уграми, рівнем розвитку господарства та суспільної організації. Згодом фіно-угри були частково винищені та витіснені, частково ж асимільовані слов'янами [77, с.193]. З початком епохи вікінгів оформлюється більш чіткий поділ на етнічно споріднені племена, виділяються данці, норвежці та шведи (свеї). Різко постала проблема перенаселення, до 900 р. більшість придатних земель в Скандинавії були уже зайняті [27, с.14].

Просування франків в Саксонії та Фризії спричиняло загрозу і для норман, та змушувало їх розпочати підготовку до потенційного протистояння. Для цього необхідно було феодалізувати країну, адже, як справедливо відмітив Л.Контлер, ті народи, які не встигли цього зробити дуже швидко були повністю винищені [68, с.57-60]. Для феодалізації уже згаданим племінним вождям (конунгам) потрібно було золото, щоб закріпити владу свого роду та наближених дружинників, посиливши майнову диференціацію, а потім встановити свою владу над сусідніми племенами, таким чином сформувавши державу. Золото кожен здобував по-своєму [72, с.72 -73].

Данці та норвежці сконцентрувалися на грабунку Західної Європи, Британських островів, Фризії, Західної Франкського королівства, Ірландії. Шведи вибрали для експансії східний напрямок, адже дорогу на захід їм перекривали їхні ж сусіди. Разом із тим Східна Європа була поганою ціллю для грабунку, адже, як вже йшлося вище, економічний та цивілізаційний розвиток тут значно відставав від Західної частини. Не дивлячись на це, шведи змогли знайти спосіб, як малою кров'ю отримувати величезні грошові надходження. Таким способом стала інтенсифікація торгівлі [59, с.40].

Шведські купці встановили сполучення Скандинавії з Візантією та Арабським халіфатом по р. Волга. Так розпочалося оформлення Волзького

торгового шляху, який дозволив відновити торгівлю між Європою та Сходом, перервану арабськими завоюваннями. Місцева скандинавська торгова знать змогла за короткий час повністю взяти під контроль усі торгові маршрути, ставши монополістами в посередницькій торгівлі між двома світами, отримуючи величезні доходи. Отримане золото витрачалось на укріплення влади. Місцеве слов'янське та фіно-угорське населення втягувалося в дані процеси, що вело до посилення майнової нерівності та виділення племінної верхівки, яка починала воювати за владу в регіоні, проте була занадто слабкою, щоб ліквідувати контроль варягів, в яких ці процеси запустилися значно раніше. Торгівля вела до розвитку прото-міст, ремісничих поселень, куди стікалися товаровиробники, які орієнтувалися на експорт [62, с.35].

Усе це сукупно створювало умови для формування держави, достатньо централізованої, щоб ввести соціальну ієрархію, організовано збирати податки та вести торгівлю [29, с. 178-180]. Повість Нестора містить в собі цитований безліч раз уривок про запрошення варягів в Північну Русь. Варто звернути увагу на перші рядки: « ...вигнали варяг за море і не дали їм данини» [33, с. 13]. Вважаємо, що цей уривок вичерпно ілюструє описану нами ситуацію на середину IX ст.; варяги займали домінуюче положення в уже оформленій державі, місцева знать спробувала повалити їх зверхність, але внутрішній конфлікт привів до паралічу торгівлі та повернення варягів на чолі з Рюриком [11, с.12].

Вздовж Волги розміщувалося ще дві потужних напівкочових держави – Волзька Булгарія та Хозарський каганат, які не збиралися терпіти конкурентів на півночі. Їх тиск змусив варягів шукати альтернативні шляхи, яким став Дніпро, шлях з варяг у греки [14, с.67].

Літопис подає нам версію, за якою від Рюрика відокремилися два невеликих вожді – Аскольд та Дір зі своїми дружинами, які, бажаючи поступити на службу в Візантію, здійснили подорож туди по Дніпру, прибули в Київ та встановили там свою владу над племенем полян; згодом після згасання роду Кия потрапили під владу Хозарського каганату [11, с.12].

Ситуація видається нам однозначною: рід Рюрика, отримавши всі важелі влади на Півночі, перейшов до торгової експансії, відправивши Аскольда і Діра розвідати шлях по Дніпру. Аскольд скористався ситуацією і встановив свою владу над полянами, після чого приступив до силового об'єднання південної гілки східно-слов'янських племен. Тут виділилося 7 великих племінних союзів, серед яких найсильнішими були древляни та вже згадані поляни [23, с.69 -70].

На перших порах Аскольд справді міг прибути в Київ як людина Рюрика, на цю думку наводять його заходи щодо налагодження торгівлі по Дніпру, встановлення влади над сусідніми племенами і походи на Константинополь [53, с.4-6]. В ході цих заходів Аскольд зосередив в своїх руках силу та ресурси, які робили контакти з Рюриком непотрібними, як і торгівлю по Волзі, адже тепер Аскольд контролював свій власний торговий шлях. Він перейшов до торгової війни: виділяють його походи на Кавказ, в Північний Іран, сприятливі стосунки з Хозарією, що робилося для знищення або ж послаблення волзької торгівлі, позбавлення Новгороду основного джерела грошових надходжень. І, навпаки, війни з печенігами та контакти з мадярами мали забезпечити торгівлю по Дніпру та зробити її більш вигідною ніж по Волзі [24, с.481-497].

Остаточний розрив Аскольда з варягами відбувався після прийняття ним та частиною дружинників християнства десь між 860-866 рр. Оцінивши всі переваги нового вчення, та отримавши від Візантії підтримку і легітимізацію своєї влади, Аскольд який незадовго перед цим прийняв хозарський титул хакана (кагана), що був в кочових народів рівнозначний титулу імператора, став для Рюрика і частини власного оточення іновірцем, який відрікся від своїх традицій та язичницьких вірувань [25, с.57-72].

Через це проти Аскольда була організована змова, яка завершилася переворотом, здійсненим за сприяння Олега, як фактичного регента при малолітньому сині Рюрика та вбивством Аскольда і мабуть усіх інших прихильників християнізації. Таким чином Олег здійснив об'єднання Півночі та Півдня і утворив єдину державу Русь. Це об'єднання, як бачимо, пройшло без

жодного спротиву, що засвідчує наступне: більшість скандинавів в Києві ніколи не розвивали зав'язків зі своїми одноплемінниками на Півночі і завжди діяли в спільних інтересах. Олег відповідно до цього зберіг за собою владу як в Києві, так і в Новгороді, де був його представник [11, с.13; 23, с.107-116].

В цілому, специфічні результати німецьких впливів виділилися уже в розглянутий нами період. Франки відіграли ключове значення в формуванні класичного західного феодалізму та, реалізуючи ідею реставрації імперії, розпочали активне просування на схід, яке переслідувало також економічні мотиви. Ключовою була їх роль і для християнізації усіх німецьких герцогств. Проте, як показує приклад готів та варягів і їх роль в розвитку слов'янства, потужні державотворчі та об'єднавчі впливи германців були їх внутрішньою якістю а не спадком, отриманим від Римської імперії.

1.2 Священна Римська імперія та її війни на сході

Укладений в 842 році Верденський мирний договір закріпив поділ Франкської імперії на ряд дрібніших королівств зі збереженням імператорського титулу. Мир не був довговічний, дуже швидко між нащадками Каролінгами розпочався майже 20-ти річний період міжусобиць, цілком яких було переглянути Верденську систему [35, с.321-323]. На територіях між Рейном та Ельбою було утворено Східно-Франкське королівство, яке етнічно було повністю німецьким, на відміну від Західного, де франки дедалі більше розчинялися в кельтському середовищі, формуючи з ними унікальну французьку культуру, яка мало нагадувала германську [17, с.53-55].

Політичний хаос, який супроводжував ці процеси, ослабив німців, королівство на практиці являло собою все ту ж систему чітко окреслених герцогств, що й століття назад [22, с.42]. Хорвати, чехи та полабські слов'яни знову стали незалежними, королівська влада в зв'язку із згасанням династії Каролінгів стала виборною і в цілому номінальною, подібно до того, як це було в Франції. По аналогії, така ситуація могла б зберігатися довго, як і в Франції,

де Капетингам потрібно було кілька століть, щоб заново централізувати державу [17, с.77-84].

Хід історії різко змінився разом із появою в Європі нової кочової загрози – угорських племен, які, розпочавши свій кочовий шлях в Нижньому Поволжі, біля 830-их рр. звільнилися з-під зверхності Хозарського каганату та зайняли території між Дунаєм, Дністром та Доном, які вони називали Етельгезою. Згодом угорські хани були втягнуті в візантійсько-болгарське протистояння, виступаючи як союзники греків. Болгари теж знайшли собі союзника – племена печенігів [68, с.40 – 50]. Угорці не змогли витримати натиск печенігів і перекочували в Паннонію, обігнувши Карпати. Паннонія на той час була доволі слабо заселеним слов'янам регіоном, тож завоювати її не було проблемою. Зайнявши нові землі, угорські племена, в яких уже відбулося встановлення влади одного верховного хана, що намагався придушити інших ханів, почали нещадно грабувати європейські держави [64, с.41]. В своїх походах мадьяри доходили до півдня Італії та до Піренеїв, але головною їхньою ціллю стали німецькі землі [64, с.25-27].

Німецькі герцоги об'єдналися, щоб дати відсіч угорським нападам, та обирали собі королем Генріха I Птахолова з саксонської династії Людольфінгів. Генріх коронувався в 919 р., поклавши цими подіями початок Королівству Німеччина. Використавши уже наявний досвід франків в боротьбі проти напівкочових кінних армій, Генріх Птахолов розпочав швидким темпом запроваджувати феодалізм по всіх областях королівства, будувати укріплені поселення (бурги) та створювати рицарську армію. Політику Генріха продовжив його син Оттон I. Разом вони змогли нанести ряд серйозних поразок уграм, наймасштабнішою з яких була битва під Аугсбургом в 955 р., та кілька раз пограбувати Паннонію [22, с.44; 35, с.331-332].

Угорці були позбавлені можливості підтримувати свою економіку за допомогою награбованого і перейшли до осілого способу життя. Щоб вижити та не бути винищеними об'єднаною німецькою державою, правителі з правлячої династії Арпадів прийняли католицизм, розпочавши його насадження

серед свого народу та прийняли на цій основі розбудовувати феодальну державу [68, с.56-62].

За перші десятиліття перебування при владі Саксонської династії, Німеччина обновилася після смут IX ст. та перетворилася на войовниче королівство, яке прагнуло до експансії. Більше того, Людольфінги реанімували імперську ідею франків на Заході. Для цього Оттон в 962 р. перейшов Альпи, завоював Ломбардію і дійшов до Риму. Отримавши перед цим, завдяки вдалому шлюбу, ще й титул короля Бургундії, він проголосив себе імператором. Німецька імперія відома в сучасній історіографії під назвою Священна Римська імперія і хоч ця назва закріпилася за нею уже в пізнє Середньовіччя, автор буде послуговуватися даною назвою протягом всієї роботи [22, с.47-48].

Імперська корона ставила Оттона вище за будь-якого правителя в Європі, та розв'язувала руки для агресивної зовнішньої політики, адже будучи «старшим» феодалом в Європі, імператор міг доволі легітимно нав'язувати свою волю сусідам. Однією з перших цілей стала все та ж Угорщина, на яку німці і Рим продовжували чинили дуже потужні культурні впливи, не тільки на пряму, але й опосередковано, через церкву та чернечі ордени, інтегруючи новоутворену державу в європейську політичну систему. Геза Арпад уже називав себе князем, а не ханом, а його син Іштаван I, отримавши власне архієпископство, в 1000 р. проголосив Угорщину королівством. Людольфінги, а згодом і Салії, підтримували Арпадів і їх внутрішню політику протягом часу, достатнього на укріплення там нових порядків та переходу до нового економічного ладу [64, с.33-37].

Коли ж ці процеси завершилися, імперія розпочала активне втручання в угорські справи, де після смерті Іштава I розпочався довготривалий період династичних чвар. Уся перша половина XI ст. пройшла для Угорщини в умовах німецьких інтервенцій, ціллю яких було привести до влади лояльного претендента на престол, готового визнати себе васалом імператора. Це частково вдавалося, внаслідок походу 1042-1044 рр., проте мадяри завжди об'єднувалися на антинімецьке повстання та відбивали напади імперії. В країні почав

ширитися язичницький спротив (повстання язичників 1046 та 1061 рр.), а також відбулося отримання Гезою I корони від Візантії. Це поставило під загрозу увесь досягнутий прогрес і німці змушені були змиритися з угорською незалежністю та реалізовувати східну політику на інших напрямках [68, с.71-76]. Втім австрійські Бабенберги певний час продовжували конфлікти з угорцями щодо чіткого формування кордонів [38, с.62-63].

Німцям вдалося встановити контроль над Чехією, яку не вдалося завоювати в IX ст., і яка за сотню років, змогла не тільки вистояти проти угорської навали, але й перетворитися на могутнє ранньофеодальне князівство. Генріх Птахолов виступив в похід на Прагу в 929 р., і Вацлав I без спротиву визнав себе його васалом, згодом підтримував німців в боротьбі проти угорців. Васальна залежність зберігалася і за найближчих наступників Вацлава, в обмін на що Чехія отримала незалежне архієпископство в Празі, організоване за німецькою системою інвеститури. Добровільний курс на зближення з Німеччиною дозволяв також здійснювати успішну феодалізацію держави, не дивлячись на внутрішню реакцію, і зберігався до виходу на політичну арену регіону Болеслава Хороброго [87, с.37-38].

Процеси консолідації в польських племенах проходили по класичній європейській моделі. В кінці IX ст. тут виділилося два домінуючих племінних союзи-поляни зі столицею в Гнезно та віслян зі столицею в Кракові. Аналізуючи досвід сусідів, поляни під владою роду П'ястів, використовуючи вигідне міжнародне становище – фактичну ізоляцію, адже з усіх сторін вони були оточені етнічно близькими племенами, які захищали їх від агресивних феодальних держав, прийняли вводити на своїх землях аналогічну модель соціальних зв'язків та покривати державу мережею замків та укріплених пунктів, готуючись до викликів, які йшли із заходу [41, с.23-26].

Найбільш успішно цю підготовку вів Мешко I (960-992 р.), який вважається засновником Польської держави. Ми уже бачили настільки далекосяжними були плани німців щодо поширення католицизму, без сумніву, бачив це і Мешко, який хрестився в 966 р. з метою ліквідувати загрозу

німецького втручання, а також визнав себе васалом Священної Римської імперії, платив необтяжливу данину, зберігаючи повну зовнішню і внутрішньополітичну самостійність. За роки свого правління він поширив свою владу на такі стратегічно важливі регіони як Помор'я та Сілезію [34, с.96-97; 41, с.27-28]. Його син Болеслав I Хоробрий на перших порах дотримувався лінії батька в стосунках з імператором Оттоном III, який відмітився незвичними для тих часів реформістськими поглядами, намагаючись відновити Римську імперію, засновану тепер на християнстві та включити до неї усі інші християнські королівства [19, с.10-11; 80, с.144-145]. Добре відомим є опис зустрічі двох правителів в Гнезно, поданий Галлом Анонімом, де Оттон III нібито наклав свою корону на голову Болеслава. Мабуть після цього Болеслав та його оточення розробили плани щодо створення об'єднаної західнослов'янської держави, яка мала кинути виклик натиску германців [86, с.23].

В 999 р. Болеслав вторгся в чеські землі та окупував їх, проте жорсткий режим введений ним, змусив чеську знать звернутися до імператора Генріха II. Для німців традиційно були неприйнятними об'єднавчі процеси на їх східних кордонах, тож вони втрутилися у війну. Цими подіями було започатковано майже 25-річний період кровопролитних польсько-німецьких воєн, в яких чехи виступали союзниками німців. Генріх тричі здійснював походи на Польщу, проте завоювати її німцям так і не вдалося. Хоча Болеслав вистояв, він змушений був в результаті піти на мир в 1018 р., а згодом після втрати останніх захоплених земель в 1022 р. відмовився від претензій на чеські землі, в обмін отримавши землі на Ельбі. В 1025 р. незадовго до смерті, без дозволу імператора Болеслав прийняв королівський вінець, що перейшов його сину Мешко II. Мешко спробував зберегти за собою королівський титул та оголосив нову війну німцям, здійснивши два походи в землі Саксонії, які втім завершилися поразкою Мешко та втратою ним корони в 1031 р. Наступні 80 років пройшли відносно без ексцесів завдяки зміні стратегії: німці зрозуміли що силою завоювати Польщу не вийде, тож вирішили садити на престол лояльних

до них правителів. Винятком можна вважати коронацію Болеслава Сміливого в 1076 р., якого втім невдовзі отруїли [86, с.24-28].

В 1109 р. Генріх V виступив проти Болеслава II Кривоустого, який зміг зосередити під своєю владою більшу частину Польщі. Болеслав відбив напад і зміг знову приєднати Помор'я, почавши там активну християнізацію. Проте згодом програв чергову війну та знову опинився в васальній залежності [66, с. 47-50]. В цілому гадаємо наведених нами даних достатньо щоб, щоб сформувані цілісне уявлення про особливості зовнішньої політики німців щодо Польщі. Аналогічні втручання в династичні чвари між П'ястами та приведення до влади своїх ставлеників продовжувалися до середини XIII ст. та значною мірою гальмували політичний розвиток Польщі [34, с.101-102].

Для демонстрації того, як далеко на схід простягалися плани німецької держави щодо поширення своїх впливів, звернемо увагу на дві події, пов'язані з Київською Руссю. Перша – це посольство княгині Ольги до Оттона II в 959 р. з проханням про відправку місіонерів для хрещення Русі в католицьку віру. Місія єпископа Адальберта провалилася, він був змушений покинути Київ. Зазвичай вважають, що Ольга таким чином вирішила помститися за своє приниження в Константинополі [25, с.88-89]. Якщо взяти до уваги вище наведені тези про те, що Рюриковичі в той час не були слов'янізовані та не розірвали зв'язків зі своєю скандинавською батьківщиною, де теж діяли католицькі проповідники, то шанс введення католицизму на Русі є не таким вже й ефемерним. Підкріпимо нашу думку вміщеною в Повісті легендою про вибір віри Володимиром Великим [11, с.51-61]. Звичайно посольства з всіх кінців світу мають мало зв'язків з реальністю, літописець таким чином просто хотів дискредитувати інші релігії та виставити православ'я як єдино правильну віру. Проте вважаємо, що тут досить чітко відображено сам факт обговорення можливості прийняття католицизму, яка була відкинута Володимиром та правлячою верхівкою Русі аж через 30 років після місії Адальберта.

Залишилося висвітлити стосунки германців з полабськими слов'янами, зовнішня експансія проти яких прийняла самі жорстокі та радикальні форми.

Тривалий час ситуація в даному регіоні залишалася стабільною, рух слов'ян на захід було припинено саксами, але просування франків все далі і далі на схід ставило перед ними завдання відвоювати Ельбу та Померанію [15, с. 135-140]. Дане завдання розпочав виконувати Карл Великий, втрутившись в війни між саксами та полабськими племінними союзами. Війна, в якій бодричі виступили як союзники франків, а інші слов'яни підтримували саксонців, тривала близько 30 років, протягом яких армії Карла неодноразово встановлювали контроль над частиною земель вздовж Ельби, підкорюючи то одне то інше плем'я і завершилася поразкою саксів та включенням їх до Франкської імперії [62, с.159; 80, с.81-82]. У слов'ян фіксується встановлення однієї правлячої династії, що свідчить про переймання від німців нового суспільного ладу [56, с.9-11].

Скориставшись розпадом Франкської імперії, полабські слов'яни змогли скинути німецьку владу та розпочали грабувати й спустошувати усю Північну Німеччину. Каролінги регулярно здійснювали каральні походи на Ельбу, але організувати серйозну оборону проти слов'ян їм не вдалося майже 80 років [89, с.75]. За цей час німці на чолі з Генріхом I реформували королівство та армію і відновили натиск на схід. В 927 р. Генріх взяв штурмом столицю племені гавелян – Бранібор, а 928 р. підкорив лютичів, в 932 р. – лужицьких сербів. На захоплених землях традиційно формувалися маркграфства, управителям яких і було доручено тримати місцеве населення в покорі, проводячи особливо жорстку політику. За правління Оттона I відбувалася активна християнізація та германізація даних земель, знищувалася племінна знать [41, с. 78]. Це призвело до повстань лютичів в 983 р. та ободритів в 990 р. Повстання переросло в чергову війну проти імперії, внаслідок якої було випалено увесь правий беріг Ельби та Східну Саксонію. Слов'яни вийшли в цьому протистоянні переможцями та на 150 років поклали кінець німецькому пануванню [55, с.67-71].

На короткий час в регіоні була утворена Вендська держава князя Готшалка, який в 1044-1066 рр. зміг об'єднати під своєю владою лютичів, бодричів і частину помор'ян. Спершу його становище було стабільним, князь

зміг перейти в наступ проти Священної Римської імперії, але в подальшому через встановлення стосунків з німцями та насильницьку християнізацію він був вбитий повстанцями, які принесли його в жертву по язичницькому обряду. Після смерті Готшалка його держава розпалася близько 1130-их рр., а слов'яни вкотре були втягнуті у війни з місцевими німецькими герцогами [89, с.76-77].

В 1147 р. до імператора Конрада III прибули послы з Риму на чолі з Бернардом Клервоським для підготовки до Третього Хрестового походу. Імператор дав згоду, проте герцог саксонський Генріх Лев вказав Бернарду, що імперія уже веде війну проти язичників на Ельбі. Бернард, ознайомившись з ситуацією, переконав папу Євгенія III включити полабські землі в цілі походу, на що той дав своє благословення. Генріх Лев заручився підтримкою маркграфа Альбрехта Медведя і зібрав значне військо, куди ввійшли також данці, чехи та поляки. Дана подія відіграє доленосне значення в історії Балтики та й всієї Європи в цілому, адже вперше ідею хрестових походів було поширено не тільки на Святу Землю, але й на європейські землі. Спротив організований князем Ніклотом не дозволив хрестоносцям досягти успіху [71, с. 167]. Уже в 1160 р. Генріх організував новий похід, на цей раз успішний, землі бодричів, а згодом лютичів було підкорено. Фактично до кінця XII ст. після багатостолітнього протистояння, полабські племена були остаточно підкорені та включені до складу Священної Римської імперії [89, с.77-79; 45, с.127-131].

Щодо скандинавів, то після епохи вікінгів, майнова диференціація, а також прийняття християнства приводять, в кінцевому результаті, до перетворення усіх скандинавських держав на феодальні королівства. Феодальна верхівка переходить до традиційного розширення своїх землеволодінь. Втім спроби завоювання Британських островів закінчилися для Данії та Норвегії (згодом об'єднаних в одне королівство) повною поразкою, адже англосакси змогли ліквідувати Денло, так само як і кельти в Ірландії та Шотландії змогли поглинути в першій половині XII ст. усі норвезькі анклави [72, с.221-228]. Тому ці два королівства змушені були на певний час припинити активну зовнішню

політику на сході та вирішувати внутрішні проблеми, викликані в тому числі провалом їх зовнішньої політики.

Велика Схизма дала новий поштовх ідеї ліквідації Східної Церкви та встановлення зверхності Риму на підконтрольних їй територіях. Цілком природно, що Візантійська імперія, будучи світовим центром православ'я, стала розцінюватися як ближчий після мусульман та язичників ворог віри [50, с.415-418]. Перші активні дії католицького світу проти Візантії носили приватно-феодалний характер. Мова йде про діяльність нормандців та нормандської династії Оттвілів в Південній Італії та їх стосунки з Візантією. На початку XI ст. Південна Італія була розділена на дві частини: південь контролювався греками, північна ж частина була роздроблена на цілий ряд лангобардських герцогств (нагадаємо, що лангобарди – це германський народ, який завоював Італію ще в VI ст., згодом втратив більшість своїх земель, які відійшли франкам, а згодом німцям), які фактично являли собою буферну зону між двома імперіями [70, с.5-10]. Зазнаючи поразки у війнах з візантійцями, правителі лангобардів почали запрошувати на допомогу нормандців, які були відомі як хороші найманці. За короткий час нормандські загони почали насичувати лангобардські князівства та герцогства, перша їх участь в війні проти греків датується 1016 р. В 1030 р. герцог Неаполю Сергій 4 зробив керівника одного з нормандських загонів – Райнульфа графом Аверси [70, с.11-24]. Наступники Райнульфа з династії Оттвілів розпочали поступове завоювання півдня Італії та протягом 1066-1090 рр. поширили свою владу на лангобардські князівства, відвоювали в мусульман Сицилію, а в 1071 р. остаточно витіснили греків з півострова. Ці землі були об'єднані в герцогство Апулії та Сицилії [30, с.352-353].

Герцог Роберт Гвіскар розробив плани щодо захоплення Константинополю та встановлення в грецькій столиці католицизму. Скориставшись міжусобицями в Східній імперії та династичними зв'язками з візантійським імператором, що давало йому можливість втрутитися в смуту, Гвіскар зібрав об'єднану герmano-сарацинську армію та в 1079 р. розпочав

наступ на Константинополь. В 1081 р. він розбив імператора Олексія Комніна, а в 1082 р. взяв Діррархій, портове місто, яке відкривало дорогу з Італії на Балкани. Зрештою Роберт програв війну грекам, адже впливи Константинополя в його герцогстві були надто сильними, в тилу почалися повстання [70, с.129-131]. Католицький світ і Священна Римська імперія, яка в ті ж роки втрутилася в Італію через початок боротьби за інвеституру винесли з діяльності Оттвілів безцінний досвід. Було помічено всю внутрішню слабкість Візантії, яка переживала розклад феєвної системи, закладеної ще Іраклієм Великим в VII ст., та перебувала на стадії переходу до феодалізму [50, с.399-403].

Німецький імператор Генріх VI Штауфен, який мав можливість втрутитися в візантійські справи по династичних зв'язках, за сприяння Папи в 1195 р. розпочав підготовку до звільнення Єрусалиму, проте успіхи були незначними. Сам хворобливий імператор помер [69, с.310-315]. Хрестоносці після смерті імператора потрапили під вплив венеціанців, які давно прагнули встановити економічний контроль над Константинополем та його протоками. Під тиском дожа Дондолло та за сприянням Папи хрестоносці скористалися міжусобицями між Ангелами та використали свої армії для облоги Константинополя, який було взято приступом. Візантійська імперія на деякий час була ліквідована [69, с.318-340]. Латиняни, в тому числі і германці, утворили на Балканах і, частково, в Малій Азії якісно нову політичну систему: на місці Візантійської постала Латинська імперія, під контролем якої втім були незначні території. На інших захоплених землях було сформовано ряд дрібних католицьких держав. Ця подія мала далекосяжні наслідки, посилювався вплив турків-сельджуків в Анатолії. Окрім цього германо-латинська інтервенція дозволила Болгарії та Сербії звільнитися від грецької зверхності та в короткий термін перетворитися на потужну політичну силу в регіоні, з якою всі змушені будуть рахуватися [50, с.514-528].

Це завоювання було ще менш тривалим, ніж на Близькому Сході, оскільки воно не супроводжувалося колонізацією. Невдовзі в Малій Азії постала Нікейська імперія, яка об'єднала православні сили для боротьби проти

католиків. Візантіяцями було взято Константинополь та проголошено в 1260 р. про реставрацію Візантії, якій ніколи більше не судилося досягти попереднього рівня могутності [50, с. 88-98]. На думку автора, саме діяльність хрестоносців стала «початком кінця» Візантії. Хоча імперія була відновлена, проте латиняни утримували за собою більшість західних фем і Палеологи протягом сотні років намагалися відвоювати свої землі, що призвело до остаточного занепаду економіки, різкого зменшення кількості населення та в кінцевому результаті нездатності організувати спротив туркам [30, с.460-467].

Таким чином в період з X до кінця XII ст. відбувалося найбільш активне німецьке просування на Схід. Експансія прийняла форму агресивних, відверто завойовницьких походів та війн. В ході дослідження було зроблено висновок, що Священна Римська імперія успадкувала від Франкської імперії ряд характерних рис, проте в східній політиці відбулися якісні зміни. Її рушійні сили остаточно перейшли з ідеологічної та етнічної сфери в економічну та релігійну. Значною мірою це пояснюється оформленням в Європі феодалізму. Завойовницькі війни та політичний тиск німців в результаті привів до пришвидшення феодалізації та християнізації Чехії та Польщі. У випадку Угорщини німці відіграли роль фактору, котрий остаточно схилив угорців до зміни способу ведення господарства. В цілому усі вище згадані народи за сприяння німців були включені до сфери європейської християнської цивілізації в її західному зразку. Винятком являють племена полабських слов'ян, які в ході діяльності німців були германізовані і згодом повністю втратили етнічну самобутність.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПАНСІЯ ТЕВТОНСЬКОГО ТА ЛІВОНСЬКОГО ОРДЕНІВ

Німці і їх католицькі союзники продовжували роботу над ідеєю хрестових походів, які тепер застосовувалися проти усіх тих, хто вважався невірними. Більше того, Папа в відкриту визнавав захоплення нових земель як ціль походів [48, с. 80]. Розуміючи, що скоро землі на Близькому Сході будуть втрачені, і що Нікейська імперія відвоює Константинополь і перегородить шлях на схід, імператор і Рим вирішили спрямувати хрестоносців на Північ, в Фінляндію та Балтику, проти останніх язичницьких земель Європи. Балтика в ті часи була населена пруськими, литовськими, латвійськими та фіно-угорськими племенами (ести) [20, с.21].

Німці стали на чолі хрестоносного руху в цьому регіоні, а згодом фактично стали його головною рушійною силою, адже він повністю співпадав з їхньою доктриною східної експансії. Цьому сприяло, в значній мірі, також відвоювання Ельби та Помор'я і потреба обходу католицької Польщі для пошуку нових земель. Першою ціллю було обрано Естонію, адже її завоювання дозволило б імперії посилити свій контроль над балтійською торгівлею, а згодом, окупувавши все побережжя Фінської затоки, перекривати, за потреби, сполучення між Північню Європи та Сходом. Традиційно, перед інтервенцією велася місіонерська діяльність. В 1184 р. монах Мейнхард заснував на побережжі Лівонії першу церкву та зміг поширити християнство в середовищі місцевого населення, згодом було утворено єпископство. Згодом Папа Римський Інокентій III видав буллу, в якій проголосив Лівонський хрестовий похід. Для полегшення завоювання в 1200 р. було засновано місто Ригу, яка стане центром діяльності хрестоносців в цих землях на багато століть. Географічна близькість та кліматичні умови робили Балтійський регіон більш сприятливим для німецьких колоністів [35, с.377-378].

Звичайно, що діяльність німців викликала ненависть та спротив в місцевого населення, тому єпископ Ризький на фоні успіхів в пруських землях,

утворив, по аналогії зі Святою Землею, рицарський орден Мечоносців (або ж Братів Війська Христового), який розпочав так званий Лівонський хрестовий похід, поширивши до 1217 р. свою владу на усі лівонські племена, а також і на землі естів. Там хрестоносці вперше вступили в конфлікт з русичами, вибивши з земель естів новгородські гарнізони. Новгородці вирішили не чекати поки війна перекинеться на їх землі, завдати превентивного удару, у 1234 р. розбили Мечоносців під Дерптом [31, с.25].

Більш активно дії проти язичників велися в Пруссії. В 2-ій пол. XII ст. – на поч. XIII ст. зросла активність прусів та литовського племені ятвягів проти князівства Мазовія. Польща, яка перебувала на завершальних етапах феодальної роздробленості, і не являла собою єдиного королівства, не могла організувати захист своїх північних кордонів. Мазовецький князь Конрад I запросив рицарів Тевтонського ордену, яких нещодавно прогнали з Угорщини через спробу утворити там власне державне утворення, для захисту від язичників. Він надав магістру ряд прикордонних земель і проголосив, що всі відвойовані орденем території будуть вважатися його власністю. Так розпочався хрестовий похід проти прусів. До сер. 1230-их рр. було підкорено 5 з 11 пруських племен, в основному вздовж Балтійського побережжя. Германізація проходила дуже швидкими темпами, німецька знать збирала численні загони рицарів та колоністів і прибувала в землі ордену [35, с.378-379].

Мечоносці на фоні успіхів в Пруссії вирішили здійснити Хрестовий похід на литовське плем'я жемайтів, що у випадку успіху дозволило б отримати сухопутне сполучення між двома орденами. Жемаїтія являла собою потужне в воєнному плані племінне князівство, населення якого завжди зберігало культурну та мовну відособленість по відношенню до інших литовських племен й історично тяжіло до відокремленості від головного етнічного ядра. Військо хрестоносців потрапило в засідку та було повністю винищене жемаїтами. Розгром та смерть магістра і верхівки Мечоносців поставила під питання саме існування ордену, тому Рим в 1237 р. об'єднав обидва ордени,

утворивши в ієрархії Тевтонського ордену залежний від нього Лівонський, який мав свого магістра [86, с.49; 66, с. 42-48].

Одночасно Конрад вирішив використати німецьких хрестоносців для своїх цілей у боротьбі за спадщину Романа Мстиславича. Таким чином, і Південна Русь теж опинилася на порозі німецької експансії. Перетягнувши на свою сторону сотню мечоносців, які відмовилися служити тевтонському магістру, Конрад заново утворив підконтрольний собі Добжинський орден. Поляки передали відвойовану в Данила Галицького Добжинську землю в користування ордену. Добжинський замок мав стати опорою хрестоносців в їх походах, направлених на південний схід, свого роду логістичним вузлом та центром накопичення сили. В подальшому передбачалося просування в землі Галицького та Волинського князівств. Цьому сприяли успіхи латинян щодо роздроблення та поділу Візантійської імперії після 1204 р. Передача прадавньої вотчини руських князів створювала небезпечний прецедент, особливо в ідеологічному плані, адже на землі схизматів тепер утвердилися католики. Відповідно брати Романовичі, не дивлячись на складну політичну ситуацію в їх уділі, одним спрямованим ударом взяли Добжинь та розгромили орден, полонивши магістра та частину верхівки [10, с.51; 32, с.310].

Суть цієї перемоги стратегічна: планам поляків щодо експансії в галицьких землях руками германців було покладено кінець. Після цієї битви не могло й бути мови про подальші спроби. Таким чином, Данилу вдалося придушити потенційну загрозу що нависла над Південною Руссю в зародку [32, с.312].

Вторгнення монголів на Русь та їх спустошливі походи на сусідні держави призвели до того, що хрестоносці, до яких монголи не добралися, переключили свою увагу на Північну Русь. Оскільки тевтонці займалися підкоренням решти пруських племен, то у війні взяли участь лівонські німці. Впевнившись, що монголи відступили, вони зібрали армію та здійснили успішний наступ на Псковську республіку, захопивши столицю та розмістивши там свого ставленика з числа Рюриковичів та гарнізон [73, с.65-68].

Наступною ціллю мав стати Новгород, з підкоренням якого тевтонці встановили б контроль над всією балтійською торгівлею та розчистили собі дорогу в глибинні райони Русі. Як і в 30-их рр. рр. Новгород на чолі з Олександром Ярославовичем вирішив зіграти на випередження та рушили походом проти лівонців. В 1241 р. було відвойовано Псков, а наступного року відбулася генеральна битва на Чудському озері, яка завершилася повною поразкою Лівонського ордену [73, с.92-100].

Варто також відмітити, що в поході проти Новгорода взяли участь і шведські хрестоносці в ході Другого північного хрестового походу. Він розпочався близько 1237 р. і супроводжувався остаточним встановленням контролю Шведського королівства над Фінляндією до 1250-их рр. Отримавши спільний кордон з Новгородом, шведи вирішили об'єднатися з лівонцями і коли ті брали в осаду Псков, напали на Новгород, проте виснажені завоюванням фінів, шведські війська були розбиті на р. Нева Олександром Ярославовичем, який отримав після цієї битви прізвище Невський. Помилка хрестоносців полягала в недостатньому узгодженні дій: замість того, щоб дочекатися падіння Пскову і з двох напрямків напасти на Новгород, шведи рушили в похід і стикнулися з свіжими силами Невського, який розбив їх, а згодом і лівонців поодиноці [73, с.93-94].

Хоча окремі рейди та навіть походи на Північну Русь продовжувалися і після 1242 р., верхівка ордену побачила, що воювати проти феодальних князівств з їх дружинами, це не те саме, що розбивати пруські дружини, які навіть не мають важкої рицарської кінноти. По відношенню до Південної Русі, в першу чергу Галицько-Волинського князівства, було вирішено застосувати «мирні» способи підкорення – за допомогою релігії, дипломатії та колонізації, що буде висвітлено нижче.

Перед Тевтонським Орденем залишився єдиний напрямок для хрестових походів – литовський. У цей час в середовищі литовських племен швидким темпом йшли об'єднавчі процеси. Литовці бачили, яка доля спіткала їхніх язичницьких сусідів, почали підготовку до протистояння. В 1240-их рр.

литовський князь Міндовг зміг поширити свою владу над ключовими районами Литви та об'єднати більшість племен під своєю владою [66, с.45-51]. Винятком були могутні племена ятвягів та особливо жемайтів, боротьба з якими продовжувалася до початку XV ст. Вступивши в союз з повсталими пруссами, Міндовг в 1244 р. розпочав війну проти Тевтонського ордену, окрім цього продовжив політику грабунку польських та південно-руських земель. Тевтонці придушили повстання та розбили війська литовської коаліції [18, с. 22]. Тоді Міндовг почав відправляти залежних від нього вождів в руські князівства для встановлення там своєї влади, а поки вожді були в поході, привласнював собі їхні землі, що вело державу до більшої централізації [10, с.80].

Розпочався процес так званого «оксамитового проникнення» – поступового завоювання біло та південно-руських князівств литовцями, що тривав по оцінках О. Уривалкіна до 1360-их років. Литовці діяли дуже обережно, всіма способами показуючи, що вони прийшли сюди не як завойовники, а швидше як союзники, зберігаючи на перших порах, місцеву віру, звичаї, політичну та адміністративну систему, тощо. Прихід литовців, різко збільшив стабільність в руських князівствах, зменшивши ризик відновлення міжусобиць. Їх сприятлива культурна і релігійна політика, відповідно до якої русичі володіли фактично однаковими з литовцями правами робили входження до литовського князівства незрівнянно кращим за владу монголів варіантом. Литовці ж в десятки разів збільшили свій економічний, воєнний, політичний та культурний потенціал, захопивши ці розвинуті регіони. Так в Східній Європі постала могутня литовсько-руська держава – Велике Князівство Литовське [90, с.46-52].

Повернімося до Міндовга, який провалив першу війну з Орденем. Масштабні чистки в середовищі племінної знаті та його власної династії призвели до початку міжусобиць. Племінники Міндовга, рятуючись від знищення, втекли до Данила Романовича, який вирішив скористатися цим та нормалізувати стосунки з німцями (для потенційного союзу проти Орди), і зібрав масштабну коаліцію направлену проти Міндовга. Сюди окрім русичів,

увійшли ворожі Міндовгу литовські племена: жемайти і ятвяги, а також рицарі Лівонського ордену. Племінник Міндовга – Тевтивил за підтримки Данила прибув в Ригу до магістра Стірлянда, де прийняв католицизм. На той момент німці уже зрозуміли, що розгромити Литву так само як пруссів, естів та інших не вийде і спробували здійснити там хрещення «зверху», поставивши на престол окатоличеного Тевтивила [10, с.80].

Проте плани зірвалися через людський фактор: магістр Стірлянд був підкуплений дарами Міндовга і прогнав Тевтивила, який втік в Жемайтю [10, с.81]. Магістра за це вигнали з ордену, але не думаємо, що його можна засуджувати: початок боротьби за спадщину Бабенбергів відтягнув фінансову та й усю іншу допомогу від німецького імператора. Оскільки війна могла затягнутися на довго, враховуючи сторони конфлікту, видається, що магістр вирішив подбати про подальшу долю Тевтонського ордену, наповнивши по мірі сил казну [38, с.109-114].

Побачивши, що ситуація виходить з-під його контролю, адже хрещення міг прийняти не тільки Тевтивил, але й інші представники племінної знаті, які претендували на престол, Міндовг в 1253 р. теж охрестився в латинський обряд та прийняв королівський титул. Як і більшість північних та прибалтійських вождів його хрещення носило суто формальний характер, насправді князь залишився язичником, що дозволило йому зберегти нормальні стосунки зі своїми підданими [66, с.52-57].

Данило продовжив підтримку Тевтивила і кинув усі сили на те, щоб привести його до влади. Лівонський Орден виступив тепер як противник Тевтивила і русичів [10, с.82]. Вважаємо, що в планах Данила, який підтримував католицького претендента було стимулювати перехід Тевтивила і його прибічників в православ'я для того, щоб в подальшому Литва прийняла саме східний, а не західний обряд, і цим самим створити бар'єр проти германо-католицького натиску на Півночі. Адже Тевтивил, скоріш за все, як і Міндовг був католиком з політичних мотивів, а не релігійних, і якщо б підтримка Данила виявилася ключовою, то він не відмовився б прийняти православ'я.

Прямим підтвердженням даних планів є реалізація ідентичної стратегії з князем Войшелком, який спершу передав Шварну Даниловичу частину своїх земель, а згодом і все Велике Князівство Литовське [90, с.36].

Реакція Папи на ці всі події не заставила себе чекати, і невдовзі Данило отримав корону і запевнення Папи в життєво необхідній для нього підтримці проти монголів. Передача корони, яка по факту тільки відповідала інтересам Папства, дала як Риму, так і Священній Римській імперії, колосальні переваги. Так німці зняли загрозу переходу Литви в грецький обряд і змогли закріпити там католицького правителя. Важлива ціль була на перший погляд досягнута, і Тевтонський та Лівонський ордени виграли час зібратися після поразок в 1228 р. та 1239-1240 рр. Більше того, оскільки Данило прийняв корону від Папи, цим було створено прецедент і запущено уже відпрацьовану стратегію мирного завоювання, шляхом забезпечення лояльності місцевих еліт та їх поступового окатоличення [32, с.343-347].

Спрощувала цей процес і внутрішня колонізація, здійснювана по аналогії з Польщею етнічними німцями, які переселялися в Галичину на запрошення князя. Дуже швидко вони сформували (як мінімум в столиці) потужну фракцію, німецькі ремісники та колоністи почали наводнювати князівство. В літописі знаходимо свідчення про німця по імені Маркольт (його соціальний стан в літописі не вказаний), який міг запросто запросити на банкет ключових осіб Галицько-Волинського князівства [10, с.116; 41, с.49].

Аналіз взаємовідносин Данила Романовича з Папою дозволяє нам висунути думку про створення католицькими силами заготовки для завоювання Галичини та перетворення її як для початку в буферну державу, яка мала прикривати монголам дорогу на захід. Цьому сприяло і географічне положення князівства, вплив якого простягався на Південь ледь не до Дунаю [32, с.159-162]. Підтвердимо нашу думку рядом аргументів. Підготовча робота велася – землі Данила колонізувалися німцями, який змушений був використовувати їх, щоб відновити господарський і промисловий потенціал своїх земель. Данилу почали нав'язувати католицизм, першим кроком до чого було прийняття ним

корони. Прийняття корони і вимушені стосунки з Папою з метою покращення становища держави та організації відсічі монголам викликали незадоволення в частини православних бояр, а самі галицькі бояри, судячи з чисельних епізодів з літописів, відомі своєю політичною безпринципністю, тож схилити їх на свою сторону не склало б труднощів. Після монгольських нападів землі Галичини були обезлюдненні і наповнювалися німецькими колоністами, які приносили чужу релігію [10, с.59-60]. Князівство з точки зору католицького світу було свого роду прикордонням, яке відкривало дорогу в центральні райони держави, до Києва. І на кінець, в формі рицарських орденів відбувалося формування армії, яка могла розпочати завоювання. Тому у випадку, коли коаліцію проти монголів вдалося сформувати, існувала велика вірогідність що хрестоносці відмовилися б покинути відвойовані в Орди території.

Монголи пограбували Галицько-Волинське князівство, поклали князів в особисту залежність, поклавши край цим планам, та й коаліція так і не була утворена, адже Орден і Папа зосередилися на язичниках [32, с.349-352].

Після хрещення Міндовг заключив мир з хрестоносцями, передавши їм права на Жемайтю та ряд інших земель, які він власне не контролював. Німці прийняли формувати при литовському дворі власну фракцію, тим часом готуючись до завоювання Жемайтії. Жемайти, очевидно проаналізувавши досвід русичів 30-их та 40-их років щодо превентивної війни, поступили так само, напавши на Лівонію в 1255р., намагаючись сформувати коаліцію з підкорених німцями племен. Перші 5 років війна велася то в Куронії (Курляндії, західна частина сучасної Латвії), то в Жемайтії з перемінним успіхом, поки в 1260 р. в битві при озері Дубре об'єднана армія Гевтонського та Лівонського орденів за підтримки місцевих племен та датських загонів, які підійшли з Естонії, не була повністю знищена жемайтами. Як бачимо, противники жемайтів повторили долю, яка спіткала Мечоносців в 1237 р. [66, с.58-67].

Розгром при Дубре мав катастрофічні наслідки, проти хрестоносців піднялася вся Пруссія і тільки стіни замків рятували Орден від повного

знищення. Повстання затягнулося на 15 років, тільки після закінчення війни між Пржемислами та Габсбургами за Австрію, великими зусиллями, за підтримки німецьких герцогств та маркграфства Бранденбург, які тепер могли перекинути свої армії з Австрії на Північ, повстання вдалося придушити [73, с.60-62].

В зв'язку з ситуацією в Пруссії у столиці Литви перемогла антинімецька фракція і Міндовг проголосив війну Лівонському ордену в 1261 р. Спроби взяти під контроль землі ослабленого ордену успіхів не мали. Фактичний провал війни призвів до нового етапу династичної боротьби, в якій було вбито Міндовга, його синів та ще ряд династій та відновлено язичництво [90, с.36; 10, с.110-113]. Хоча в Литві на короткий час утвердився православний Войшелк та руські сили, які опиралися, проте на хвилі визвольного руху, який відбувався в Балтиці, Шварна Даниловича, як наступника Войшелка, було вигнано і до влади прийшла національно-орієнтована язичницька партія [29, с.95-102].

Хрестоносці не могли завадити відновленню язичництва, адже Лівонський Орден був зайнятий поверненням втрачених після 1260 р. земель, а проти тевтонців в 1275 р. почалося чергове пруське повстання, яке тривало до 1280 р. Магістри та верхівка ордену зрозуміли, що потрібно перенести увагу на внутрішні справи та навести порядок на підконтрольних їм землях, адже ще одне-два таких повстання Орден не переживе. Для цього магістр Конрад фон Фейхтванген в 1283 р. випалив та спустошив південно-східне прикордоння своєї держави, переселивши звідти усе населення. Таким чином, між Мазовією, Орденем, Волинню та Литвою була сформована так звана дікра – безлюдна територія, покрита густими лісами, яка слугувала непрохідною буферною зоною між державами [73, с.68-72; с.77-78].

Орден отримав час необхідний для внутрішніх реформ та з часом перетворився на міцну державу, яка ні в чому не поступалася провідним феодальним королівствам Європи [66, с.35-40].

Тим часом Велике Князівство Литовське теж скористалося стагнацією на півночі, почавши новий етап завоювання руських земель. До 1320 р. литовцями

було приєднано Туровське, Пінське, Мінське та Вітебське князівства, внаслідок чого в етнічному плані домінуючою силою стали русичі. Фактично ж Литва отримала широку ресурсну базу, захищену до того ж від нападів хрестоносців, які не могли пробратися так далеко [66, с.39-41; 90 с.47-48].

В 1309 р. Тевтонський орден був запрошений в якості союзника проти Бранденбургського маркграфства, чиї війська були втягнуті в боротьбу між Лешком Білим та Вацлавом III, взяли в осаду Гданськ та збиралися зайняти все Помор'я [36, с. 39]. Гадаємо, що це достатньо чітко вказує на те, що польські феодали не усвідомлювали в повній мірі політичної ситуації на їхніх північних кордонах. Поляки сподівалися, що Орден скористається цим, щоб підкреслити свою незалежність від імперії і магістр справді розбив бранденбуржців, але після цього зайняв Помор'я та приєднав його до своєї держави, таким чином з'єднавши землі ордену з Священною Римською імперією [34, с.115].

Внаслідок даної війни відбувся остаточний розрив між Польщею та Орденом. В конфлікті між хрестоносцями та язичниками з'явився новий фактор – Польща, яка змушена була швидкими темпами готуватися до протистояння німецько-тевтонській агресії. Уже в 1320 р. Лешко Білий відновив королівство та розпочав провадити активну політику щодо об'єднання країни. Його син – Казимир Великий завершив об'єднання країни, приєднавши також Галичину та Волинь. Таким чином, в Польщі знизився рівень феодалної роздробленості, розпочалося відновлення економіки та військового потенціалу [86, с.63-64].

Як бачимо, в Східній Європі було сформовано дві могутні держави, які контролювали величезні території та мали спільного ворога – Тевтонський орден. Дедалі більше вимальовувалася потреба об'єднати зусилля в тій чи іншій формі та завершити протистояння, яке тривало уже понад 150 років. Таке об'єднання відбулося в 1385-1386 рр. внаслідок смерті останнього короля з Анжуйської династії на польському троні. Польська знать вступила в переговори з литовським князем Ягайло (іноді Ягелло), який уклав з поляками династичну унію, відповідно до якої взяв за дружину польську королеву Ядвігу,

приймав католицизм, отримавши ім'я Владислав та зобов'язувався приєднати землі Литви до Польщі [14, с.17-18].

Кревська унія була серйозним ударом по Тевтонському ордену, адже ліквідувала саму необхідність його існування. Оскільки остання велика язичницька країна Європи стала католицькою, основна ціль ордену була виконана, а ідея хрестових походів в Балтику фактично вичерпана. Тевтонці більше не могли нападати на Литву з релігійних причин. Литва, об'єднавшись з Польщею, отримала доступ до її економічної та військової підтримки, що автоматично робило обрану в кінці XIII ст. стратегію тевтонців щодо повільного витіснення литовців на південь завідомо провальною. Припинявся притік військ та людських ресурсів з Європи, адже не кожен тепер хотів воювати з братами по вірі [12, с.39-40].

З іншого боку, багато хто скептично ставився до факту хрещення, вказуючи, що більшість литовських земель продовжують залишатися язичницькими, як воно насправді і було, адже це специфіка усіх новонавернених країн [63, с.109-110]. Для того, щоб зберегти за собою монопольний контроль над східною експансією та поширенням католицизму, тевтонцям необхідно було показати Європі якийсь результат, здобути перемогу та відновити втрачений престиж. Вважаємо, що для хрестоносців найкращим виходом було мобілізувати усі сили та розгромити Литву, зім'яти її під приводом захоплення все ще язичницьких земель, а далі повести війну проти руських князівств, населених схизматами. У випадку успіху тевтонці зберегли б за собою золото та підтримку Європи та змінили б вектор своєї діяльності з війни проти язичників на війну проти єретиків, що дозволило б йому існувати і надалі. Це було питання виживання.

Для успішної реалізації даного плану німцям потрібно було ліквідувати Кревську унію і розділити дві держави. Для цього в Великому Князівстві Литовському була ідеальна ситуація: значна частина литовської аристократії не підтримувала унію та приєднання до Королівства Польського. Також була уже згадана язичницька фракція, яка традиційно вдалася до радикальних дій, як це

ми вже бачили в полабських слов'ян на Ельбі. Ці дві сили спільно виступили проти Владислава і в країні розпочалася громадянська війна, яка тривала до 1401 р. [26, с. 390]. Тевтонський орден всіма силами втрутився в цю війну, підтримавши претендента на престол, лідера антипольської партії та двоюрідного брата Владислава Ягайло, князя Вітовта, якого згодом назвуть Великим. Вміло балансує між поляками і німцями, Вітовт зміг встановити контроль над Литвою та змусив Владислава признати його намісником литовських та руських земель [73, с.184-187; 61, с.41-42].

Вітовту цього було мало, тому за Салінським договором 1398 р. він віддав Жемайтію тевтонцям, які не могли її завоювати починаючи з 1237 р. В обмін на це Орден повинен був підтримати Вітовта в його східній політиці, суть якої полягала в розгромі Золотої Орди, що дозволило б встановити контроль над рештою земель Русі та забезпечити свої тили для продовження протистояння з Польщею [90, с.61]. Такий план, на наш погляд, цілком задовольняв німців, адже співпадав з їхньою доктриною східної експансії. Розгром Орди дозволив би Вітовту розірвати зв'язки з Польщею остаточно, що й треба було тевтонцям. Після цього залишалося тільки розбити самого Вітовта, виснаженого війною та ініціювати анти литовські виступи в руських землях, де місцевим князям уже не потрібна буде протекція Литви, адже загроза з боку Орди буде ліквідована і дорога на схід буде відкрита.

Вітовт зібрав велику армію, заручився підтримкою ханів-вигнанців з Орди та виступив проти монголів в 1399 р., але його армія була оточена і розгромлена в битві на р. Ворскла, що ознаменувало провал східних планів Вітовта [61, с.63-64]. Вітовт змушений був укласти мир з Польщею та підписав з Владиславом Віленсько-Радомецьку унію у 1401 р. За цією угодою Литва поверталася в сферу польських впливів, а Вітовт отримував титул великого князя до своєї смерті. Далі Владислав Ягайло закріпив успіх і отримав від Папи Боніфация IX буллу, яка забороняла проведення хрестових походів проти Литви [34, с.135].

Для ордену це на практиці означало кінець їхньої східних завоювань та повернення до ситуації, яка була станом на 1386 р. Тому верхівка ордену наважилася на самі радикальні міри та вирішила ризикнути всім і розпочати вирішальну для всієї Центрально-Східної Європи війну проти Польщі та Литви.

Вітовт Великий після ретельної підготовки в 1409 р. спровокував повстання в Жемайтії та ввів туди свої війська, цим самим порушивши Салінську угоду [66, с.211-220]. Орден отримав законний привід для війни проти Литви. Німецькі послы прибули до Кракова, де в ході переговорів поляки заявили про підтримку Вітовта [31, с. 35]. Магістр Ульріх фон Юнінген, маючи таким чином законні підстави на війну як проти Польщі так і проти Литви, оголосив збір військ та напав на Польщу. Почалася кровопролитна війна, яку зазвичай називають Великою війною 1409-1411 рр. Польсько-литовське військо змогло форсувати Віслу та перекинуло бойові дії на землі ордену. Генеральна битва відбулася поблизу сіл Грюнвальд та Танненберг, в ній тевтонська армія зазнала повної поразки, більшість її полків було перебито [86, с.73].

Польща і Литва не змогли по внутрішнім причинам взяти столицю, та завершити розгром Тевтонського ордену, який зібрав нову армію і домігся миру на умовах майже відповідних статусу quo. Проте військова та політична міць Тевтонського ордену були повністю підірвані, він програв війну, втратив підтримку з боку Європи, а також право на проведення східної експансії від імені католицької церкви. Тепер ця роль належала Польщі, яка стала форпостом західного світу в його поході на схід. Згодом відбудуться нові війни, в результаті яких Польща зможе повернути собі Помор'я, а потім і зробила Орден васально залежною від себе державою [41, с.83-84; 86, с.96-100].

Таким чином, з поразкою Тевтонського ордену можна говорити про припинення на тривалий час німецької східної експансії. Усі дороги на схід для них були перекриті Новгородом, який дедалі більше впадав в залежність від Великого князівства Московського, Польщею та Литвою, які вистояли в майже 200-річному протистоянні з німцями, Угорщиною та іншими балканськими державами. Священна Римська імперія як основна рушійна сила німецького

натиску обвалилася в безодню внутрішніх проблем, все більше і більше скочуючись в феодальну роздробленість, закріплену Золотою Буллою в 1356 р. Її політичний центр змістився в Богемію та Австрію. Згодом тут виникне новий потужний центр німецького тиску на східні землі, монархія Габсбургів, яка очолить Священну Лігу та розпочне звільнення Європи від турків [38, с.197-199].

Хоч цілі і не були досягнуті, діяльність німців відіграла велике значення для регіону в цілому, викликавши зміни в етнічній та релігійній структурі Балтики, в значній мірі стимулювала формування та ріст Литовського Князівства і входження його до католицької цивілізації. Південно-руські землі внаслідок цього були втягнуті в сферу литовських впливів, що теж відіграло важливу роль в їх стабілізації та економічному відновленні. Місцеві еліти отримали значно ширші політичні права, змогли повернутися до політичного життя, пригніченого а то й зовсім перерваного монголами. Натиск німців пришвидшив подолання Польщею феодальної роздробленості, стимулював польсько-литовське зближення яке згодом призведе до полонізації та втрати Литвою її політичної незалежності.

РОЗДІЛ 3

ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ЧЕРЕЗ ВИВЧЕННЯ СХІДНОГО НАПРЯМКУ ГЕРМАНСЬКОЇ ЕКСПАНСІЇ ДО ПОЧАТКУ XV СТ. НА УРОКАХ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Говорячи про принципи розвитку історичної компетентності, слід розпочати роботу з проблем понятійного апарату. Ми відберемо ряд самих вдалих на наш погляд визначень, адже стандартизованого погляду не має [33, с.52-55]. Це не проблема, оскільки кожен педагог досягатиме даної цілі власними методами та способами, що закріплено законодавчо [1, 2]. Оскільки особистості учнів є унікальними, то досягнути стандартизованого визначеннями та термінами результату аргіогі неможливо.

Власне словник іноземних слів подає нам лаконічний варіант «добра обізнаність із чим-небудь» [75, с.302]. Можна би було сказати, що цього достатньо, якщо ми говоримо про учнів початкової школи. Аналіз ряду визначень, поданих українськими дослідниками дозволяє констатувати, що зазвичай по відношенню до даного поняття застосовується утилітарний, суто практичний підхід. Це підтверджує Н.Мойсеюк, яка вказує, що компетентність передбачає не абстрактні, а конкретні, фахові вміння [47, с.100-110].

Такий підхід навряд є цілком правильним, адже перед людиною стоять не тільки матеріальні проблеми, пов'язані з роботою та навчанням. Їй доводиться стикатися з духовними та інтелектуальними, глибоко світоглядними проблемами та запитаннями. Тож, в свою чергу, ми запропонуємо визначення компетентності, поклавши за основу сформоване внаслідок активного синтезу твердження О.М. Марущак: компетентність це особистісна якість, яка являє собою здатність здійснювати осмислену інтелектуальну, духовну, політичну, суспільну та економічну діяльність, раціонально застосовуючи набуті знання та досвід, узгоджуючи свої дії з обраними світоглядними, духовно-моральними та ін. цінностями, мінімізуючи при цьому негативні зовнішні впливи в найширшому значенні цього слова [47, с.105].

Українське законодавство відводить компетентності важливе місце, вказуючи на необхідність реалізації компетентнісного підходу, який ставить собі за ціль формування ключових, загальнопредметних та предметних компетентностей. Предметна компетентність є такою, що набувається протягом вивчення конкретного навчального предмету [3]. Ключові компетентності являють собою узагальнення результатів всього навчання, тож про них мова йти не буде, як і про загальнопредметні, що формуються внаслідок вивчення протягом всіх класів середньої школи [98, с.12].

На уроках суспільствознавчих предметів предметною є історична компетентність, яка являє собою здатність осмислювати, розуміти історичне минуле світу та людства в самому широкому трактуванні даних слів, збагачуючи при цьому свою особистість інтелектуальним та духовним досвідом накопиченим попередніми поколіннями [48, с.1]. А.Нікора додає сюди також розвиток в учнів історичної свідомості, яка являє собою духовно-інтелектуальне вміння відтворювати минуле людства в ідеалістичній формі. В свою чергу, історична компетентність ділиться на ряд компонентів, а саме: хронологічна, просторова, інформаційна, мовленнєва, логічна та аксіологічна [49, с.190-192].

Висвітливо місце нашої тематики в загальному змісті освітньої дисципліни «Всесвітня історія». Вважаємо, що тематику зовнішньої політики германських народів та їх впливів на інші нації можна застосувати на всесвітній історії при ряді тем:

У 6 класі, на інтегрованому курсі, при розгляді тем, пов'язаних з первісними спільнотами та археологічними культурами [3, с.23]. Даний розділ передбачає дослідження періоду неоліту та культур, які існували, на українських землях. Проте не зайвим буде висвітлити питання Індоевропейського союзу племен, який часто локалізують в Причорномор'ї, та заселення Європи індоевропейцями, в тому числі і германцями [1, с.23].

При дослідженні древніх цивілізацій Азії та Африки, коли на уроках буде розглядатися питання виникнення писемності, слід вказати, що в древніх

германців вона виникла ще в залізну добу, на межі II та I тисячоліття до н.е. [3, с. 23]. Хоч на сході це відбулося раніше (IV тис. років в Шумері, II тис. років в Китаї). Таким чином, педагог формуватиме в учнів об'єктивний погляд на тези про «відставання Європи» та гордість за досягнення своїх європейських пращурів [1, с.25].

В розділі, що стосується античних цивілізацій та її сусідів, історію Римської республіки та згодом імперії неможливо висвітлити без аналізу впливу варварських народів, серед яких германці на рівні з кельтами відігравали ключову роль. Можна пояснити їх вплив на Східну Римську імперію, діяльність на Балканах, стосунки зі слов'янами та роль в зупинці навали гунів, Велике переселення народів, слов'янські міграції та їх взаємозв'язок з германцями в басейні Ельби [1, с.27].

На уроках всесвітньої історії в 7 класі розділ, що присвячений першим середньовічним державам, передбачає висвітлення варварських королівств, утворених германцями, вивчення розвитку Франкської держави та її експансію, в тому числі аналіз постаті Карла Великого, поділ імперії та утворення Східно-Франкського королівства. Важливо буде здійснити порівняння нового суспільно-політичного та економічного ладу, створеного германцями внаслідок взаємодії з римлянами та кельтами, протиставити його візантійській імперській моделі [1, с.36-37].

При вивченні другого розділу, присвяченому середньовічному суспільству Європи, німецькі впливи можна застосувати, висвітливши роль німців та їх феодальних держав в поширенні християнства в ЦСЄ, особливості німецької церковної організації, описати німецькі колонізаційні процеси. Окремий пункт передбачає аналіз ключових торгівельних шляхів в Європі, діяльність скандинавів, особливо варягів та їх роль в історії Русі [1, с.40].

Розділ 3, що присвячений Європі в X-XV ст., теж містить величезний потенціал для нашої теми, а саме: походи вікінгів, хрестові походи, діяльність рицарських Орденів в Балтиці. Сама тема присвячена Священній Римській

імперії в X-XV ст. не може бути висвітленою без розгляду зовнішньої політики, в тому числі східного її напрямку [1, с.40-41].

У розділі 5, присвяченому східно-європейському регіону в X-XV ст. можна висвітлити діяльність чернечих рицарських орденів, процеси поширення християнства в Балтиці та її германізації, стосунки німців з литовськими племенами та об'єднаною Литовською державою, німецько-польські війни за Помор'я та Грюнвальдська битва. Окремий блок передбачає аналіз утворення та розвитку Польщі, Угорщини, Чехії, в цих процесах німці відігравали ключову роль [1, с.44-45].

Щоб правильно реалізувати компетентнісний підхід потрібно, перш за все, встановити, яка ціль цього всього? Чого повинен прагнути вчитель, що він повинен розвивати в учнях в першу чергу? У цьому педагогічному диспуті щодо того, яка складова триєдиної мети навчання є найважливішою, ми висловлюємося за наступну ієрархію: розвивальна, навчальна, виховна. Як справедливо зауважив В.П. Максименко, в більшості випадків виховання в школі передбачає частіше удосконалення наявних, ніж формування нових рис та якостей особистості. Ця теза цілком відповідає особистісно-орієнтованому підходу, який передбачає в тому числі максимальний розвиток наявних в учнів якостей, а не силове насадження загальних та стандартизованих [46, с. 13].

Розвиток учнівського інтелекту, світогляду та ерудиції, засвоєння ними цілого ряду навичок та вмінь, в тому числі аналітичного і дослідницького характеру – це єдиний шлях до розвитку, до правильного засвоєння учнями знань, досягнення навчальної мети. Без розвитку неможливий прогрес та ускладнення завдань. Учні просто не здатні будуть засвоювати матеріал, який їм подається, розуміти історичний процес та розвиток суспільства, якщо їхнє аналітичне та критичне мислення не буде сформовано на відповідному рівні [92, с.179-180].

В свою чергу, розвинута особистість з більшою долею ймовірності буде підпадати під виховні впливи, адже володітиме інтелектуальними інструментами для сприйняття та перероблення даних впливів. Простіше

кажучи, щоб виховати в дитини схильність до читання книг, треба спочатку розвинути в її розумі вміння відбирати книги з врахуванням інтересів, вміння ці книжки читати та аналізувати, і вже потім можна здійснювати виховні впливи. І навпаки, підштовхування учнів до читання, без розвитку відповідних вмінь призведе до нездатності засвоїти той чи інший матеріал, що деморалізує їх та відіб'є бажання читати. Тому в основу слід ставити не «знання» історичних фактів, а розуміння учнями самої суті і рушійних сил історичного процесу та явищ.

Хронологічна компетентність передбачає роботу учнів з абстрактним поняттям «історичного часу». Тривалий час дана компетентність була для істориків ключовою, зокрема, радянська та частково сучасна педагогіка, які мають тенденцію гіперболізувати значення даної компетентності та зводити історію до середньовічної хроніки, працюючи парами «дата-подія» [14, с. 12]. У середній школі пропонують розвивати так звані базові хронологічні вміння, куди відносять встановлення подій за датами, співвідношення дат і подій зі століттями та їх особливостями, визначення тривалості подій, розміщення їх в послідовності, синхронізація історичних процесів [82, с.50; 28, с.1-2].

Розпочнемо з того, що не слід вважати критичним, якщо учень не вивчить на пам'ять дати усіх подій по темі з точністю до одного року. Варто розуміти, що період німецької зовнішньої експансії, яким ми розглядаємо – це Античність та доба Середньовіччя. Тоді історіографія працювала по принципу запису ключових подій по факту їх настання (так звані літописи або ж аннали). Інакше кажучи, коли ми кажемо що в 1239 р. німці розпочали свій перший хрестовий похід проти руських земель, то потрібно розуміти, що це не була відірвана від часу та простору подія, яка просто «сталася», а тривалий історичний процес, цьому походу передувала політико-ідеологічна підготовка, а також русько-німецькі війни 1220-1230-их рр. Тож замість подання учню тези «В 1239-1241 рр. відбувся хрестовий похід...» слід щоб учень запам'ятав наступне «В 1220-1240-их рр. відбувається ескалація протистояння між Новгородом та Лівонським Орденом, котре вилилося в хрестовий похід 1239-

1241 pp.»). Приблизний часовий діапазон легше запам'ятати, ніж конкретну дату, учень відповідно до запропонованої нами методики буде запам'ятовувати хронологію не конкретних подій, а цілих історичних процесів, складовими яких є ті чи інші події.

Наступне з наведених вище вмінь – це розподіл дат та подій по століттях, з урахуванням особливостей епохи. На практиці учням найкраще почати зі складання хронологічних таблиць. Дані таблиці мають величезну перевагу, адже дозволяють в стислій, наочній формі продемонструвати ключові процеси та події [95, с.53].

Для прикладу, вивчаючи тему по історії Литви, учням можна задати створити таблицю, яка б відображала німецькі впливи на розвиток литовців. Рядки відображали б часові проміжки, а стовпці конкретні етапи взаємовідносин. На перехресті знаходилися б конкретні події з коротким їх описом. Таку ж таблицю можна створити для кожної країни чи теми, яка розглядається, формуючи цілісну картину ролі германського фактору в європейській історії. Для прикладу, «Німецька завоювання та колонізація Єльби», «Боротьба Богемії за незалежність від німців». Також можна внести елементи порівняння, організувавши таблиці на зразок «діаграми Венна». Створюємо таблицю «Стосунки Священної Римської імперії з Польщею» [83, с.63].

Класичними та перевіреними часом є також лінії часу [42, с. 80]. Їх пропонуємо застосовувати для більш вузьких та конкретних процесах, накладаючи їх на династично-особистісний принцип. Для прикладу «Особливості східної політики німців на Угорському напрямку за правління Салічної династії». Зараз існує цілий ряд інтернет-ресурсів, які дозволяють створювати інтерактивні хронологічні прямі, мають певний інструментарій, як то виноска, зміна кольорів та шрифту, тощо. Таким чином, учні можуть розмістити не тільки події в послідовності, але й виділити процеси, які відповідають цим подіям, історичні епохи, правління тих чи інших королів, а також додати замітки та коментарі до кожної з подій [28, с.4].

Важливим вважаємо розвиток синхроністичних здібностей. Це головна суть хронологічної компетентності, що передбачає вміння співвідносити схожі між собою процеси, встановлювати одночасність та взаємозв'язки між ними в різних країнах чи сферах життя. Дане вміння дозволить сформувати цілісну картину історії, узгоджену в хронологічному плані [95, с.47].

Тут влучно буде застосовувати інтелект-карти, які являють собою наочне зображення в структурованій формі ідей, явищ, понять, тощо. В центрі розміщується блок з центральним поняттям, основні теми, які зв'язані з основним поняттям та вторинні, які розгалужуються від основних. Існує цілий ряд безкоштовних ресурсів, які дозволяють створювати дані карти, з різним інструментарієм в залежності від потреб вчителя та учня. Зазвичай це хоч і плідний, але трудомісткий процес, тож у разі створення на уроці, учнів краще розбити на групи [44, с.78-80].

Зрозуміло, що синхронізація необхідна при більш масштабних, глобальних процесах. Учні можуть створити карту «Стосунки німців зі східними сусідами в X ст.», де центральним поняттям буде німецька держава, основними темами – європейські нації та держави і перелік дат основних подій та процесів, а побіжними – замітки та коментарі, пояснення певних причинно-наслідкових зав'язків, тощо. Окремі програми для створення інтелект-карт дозволяють додавати в карти зображення. Таким чином учні можуть на карту Європи X ст. накласти відповідні блоки на зображення, поєднавши таким чином хронологічну та просторову компетентності, доповнити карту елементами наочності.

Вказавши на перспективи використання цифрових ресурсів, принагідно зачепимо питання інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ). Під ІКТ зазвичай розуміють засоби та методи створення, зберігання і обміну навчальних матеріалів, організації навчального процесу за допомогою комп'ютерних систем і телекомунікаційного зв'язку, які організовано запроваджуються в освітній систем [40, с.117-122]. Загалом педагоги вказують на значний потенціал використання ІКТ, основним елементом яких є

персональний комп'ютер (ПК). ІКТ у випадку правильного застосування забезпечують значно вищу порівняно з стандартними засобами концентрацію уваги учнів, збільшення мотивації шляхом впливу на психоемоційну сферу [42, с.71-76].

Зауважимо, що в умовах цифрового суспільства діти проводять величезні обсяги часу, працюючи з тими чи іншими пристроями, що вкрай негативно впливає на їх здоров'я та й психіку зрештою, гальмує соціалізацію, тощо. Тому не зовсім правильно буде збільшувати ці навантаження, задаючи учням завдання, які вимагають тривалої роботи з ІКТ. Правильніше буде використовувати їх як прикладний інструмент, який учні застосовують, для завдань систематизації, узагальнення та збереження отриманих знань, які не займають багато часу. Вище наведені завдання, щодо створення карт та ліній часу для прикладу не потребують тривалої роботи за комп'ютером, до того ж час можна зменшити, запропонувавши учням спочатку розробити чорновий варіант ментальної карти на папері і тільки потім перенести його в цифровий формат.

Просторову компетентність тлумачать як вміння школяра читати історичні карти та на основі їх аналізу здійснювати синтез взаємозв'язків між історичним процесом та абстрактним історичним простором, а також природньо-географічним фактором. Сукупно в основі даної компетентності лежить робота з історичними картами – наочними засобами, що демонструють в умовній формі історичні об'єкти, факти та процеси [36, с.111; 95, с.81].

Роботу над формуванням даної компетентності слід почати з так званих перехресних зв'язків з географією. Учні повинні обов'язково знати загальну географічну карту Європи, а також основні природньо-географічні умови та регіони, кліматичні умови тих чи інших областей, флору та фауну. Найдоцільніше це зробити звичайно в 5-6 класах, під час розгляду тем, які пов'язані з господарством людей часів неолітичної революції, де необхідно висвітлити вплив клімату та середовища на заняття людини. Окрім цього усім учням можна задати проєкт щодо систематизації даних знань та створення

відповідного опису європейського континенту, з виділенням головних рік, гір, рівнин і т.д. На цій основі можна переходити власне до роботи з історичними картами та проєкції історичного процесу на географічну мапу.

Спочатку учнів слід навчити базовим навичкам читання карт та її легенди [36, с.112]. Сюди можна додати також локалізацію та ілюстрування тих чи інших історичних подій за допомогою карти [95, с.83]. Це виконуємо за допомогою простих репродуктивних методів. Ефективним буде починати заняття з роботи з мапою, таким чином подаючи учням просторові уявлення про тему, яку вони будуть вивчати. Для прикладу, учням можна запропонувати наступні базові завдання: «Вкажіть в якій частині Європи знаходилася Священна Римська імперія?», «Назвіть які нації були сусідами німців на східних кордонах?», «Прочитайте легенду та поясніть чому територія Богемії заштрихована тим же кольором, котрим на мапі позначена Священна Римська імперія?», «Назвіть німецькі політичні утворення, які знаходилися в північній частині імперії?» тощо.

Далі можна перетворювати навички у вміння [36, с.113-115]. Необхідними вміннями вважаємо наступні: виділяти елементи природньо-географічного детермінізму. Учень повинен вміти визначити (а в ідеалі уже знати) природні та кліматичні особливості епохи та регіону і прогнозувати їх вплив на політичний, суспільний, економічний, культурний розвиток. Для цього підходить метод поєднання карти та певного історичного або ілюстративного джерела [93, с.62-63]. Для прикладу, на темах присвячених Візантії або Чехії, при аналізі їх стосунків з німцями, можна задати учням не зовсім просте питання «Як географічні умови Балкан сприяли тому що пряма війна між двома імперіями так і не почалася?», при цьому доповнивши політичну карту географічною, або ж фотографіями балканських гірських систем, описами регіону, що містяться в Константина Багрянородного». Аналогічну операцію можна проробити і при дослідженні Угорщини: «Яким чином природні умови та рельєф Паннонії сприяли зупинці німецького просування?».

Вміння здійснювати опис становища держави чи регіону в конкретний момент часу [36, с.133]. Для прикладу: «На основі карти опишіть політичне становище Тевтонського ордену в середині XIII ст.», «Опишіть діяльність Франкського Королівства в зарейнських землях в VII ст.» і т.п.

Важливе є вміння критичного аналізу карти та висунення гіпотез на його основі [93, с.62]. Для прикладу на темі, що стосується історії Литви, демонструємо карту, яка показує процес утворення чернечих рицарських орденів в Балтиці та пропонуємо учням сформулювати гіпотезу «Як сусідні держави відреагують на появу тут чужинців та які взаємовідносини у них складуться? Чому?».

Вміння проектувати історичну інформацію на карту можна формувати при роботі з підручником чи фронтальній роботі вчителя з учнями. Учень отримавши інформацію про війну між німцями та поляками за Помор'я, в той чи інший спосіб, отримує завдання «Продемонструй дані події на мапі». Важливо, щоб учень завжди орієнтувався в просторі та міг здійснити цю операцію і без готової карти, застосовуючи пам'ять та уяву. Для цього пропонуємо учням (можна під час контролю знань) здійснювати схематичні зображення тих чи інших мап, образно відтворюючи кордони держав, напрямки походів і т.ін.

Вміння прогнозувати та розробляти гіпотези історичного розвитку на основі порівняння двох історичних мап одного регіону. Учнію подається карта полабських племен в IX ст. і водночас карта даного регіону в XII ст., коли він уже був завойований німцями. «Виділіть зміни, які відбулися на Ельбі протягом IX-XII ст. Спробуйте охарактеризувати процеси з політичної, релігійної, культурної сторін. Врахуйте причинно-наслідкові зв'язки». На перших порах роботи над цим вмінням карти обов'язково доповнювати, як вже говорилося вище, додатковими джерелами, не тільки минулого, але й думками сучасних істориків, витягами з джерел ін. Можна застосувати групову роботу, коли одна група характеризує зміни з точки зору слов'янських племен, інша – з точки зору німців. Це можна реалізувати на практичних заняттях.

Аксіологічну компетентність більшість вітчизняних методистів схильні розуміти як володіння певною морально-етичною системою цінностей і на їх основі вмінням учнів неупереджено та аргументовано оцінювати історичне минуле, діяльність історичних діячів. Сюди додають також вміння порівнювати унікальні ціннісні системи, виділяти та враховувати світогляд, цінності та мотиви окремих соціальних груп або ж конкретних осіб [60, с.191-194].

На наш погляд, тези про те що учень повинен вміти аналізувати мотивацію, світогляд та цінності особистостей та великих груп людей уже передбачають проєкцію цих цінностей на політичну, економічну та інші сфери суспільного життя і таким чином моделювання потенційної діяльності людських колективів та окремих осіб, прогнозування їх реакції на ті чи інші події і впливи. Оскільки поняття «цінностей» та «інтересів» носять абстрактний характер і достовірно встановити мотивацію та думки особи чи тим паче групи осіб, які жили 1000 років назад є неможливим, то прогноз учня перетворюється на гіпотезу. Дані погляди поділяють Є.Вяземський, Ю.Стрелова [74, с. 180-185], які наголошують на вміннях учня пояснювати та висувати гіпотези, версії історичних подій та явищ, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки (в даному випадку, між ціннісною орієнтацією та діяльністю людей), враховуючи цінності та інтереси відповідних соціальних груп [60 с.192; 48, с.3]. Важливим також є доповнення Пометун, яка вказує на вміння оцінювати не тільки минуле, але й чужі версії і думки щодо нього, піддаючи їх критичному аналізу [95, с.26].

Саме по собі оцінювання чогось автору роботи видається доволі гіпотетичною категорією, адже оцінка того чи іншого явища кардинально змінюється в залежності від безлічі факторів: віку, статі, нації, релігії, часу, сторони кордону і т.п. Тому автор вважає, що в основі аксіологічних вмінь на перший план не потрібно ставити виключно оцінювальний компонент, а рівноцінно поєднувати його з вміннями пояснювати причинно-наслідкові зв'язки, діяльність постатей та колективів з урахуванням їхнього світогляду та цінностей.

Вміння формувати ставлення та давати власну оцінку постатям, процесам і т.ін. розвиваємо механічно. Учень просто повинен напрацювати мовленнєву компетентність та навчитися за підтримки та корекції вчителя висловлювати свої думки. Доцільно давати таке на домашнє завдання: «Як ви ставитеся до того, що німці часто нав'язували католицизм силою зброї?», «Як ви ставитеся до того що німецькі бідняки брали участь в завойовницьких війнах для того щоб прогодувати себе та свою сім'ю? А як до знаті, яка воювала заради збільшення багатства» тощо. Можна задавати есе: «Ульріх фон Юнінген – кривавий агресор чи захисник держави?».

Щоб учень навчився давати свою оцінку, дуже ефективним буде показати йому, як це роблять інші. Вміння оцінювати думки та версії інших розвиваємо двома способами. При першому учні аналізують думки спеціалістів та істориків, педагогу слід наводити протилежні за змістом думки, наприклад, істориків різної національності. Уривки з монографій по можливості слід доповнювати оригіналами, витягами з літописів і хронік. Наприклад: «Проаналізуйте як пояснювали початок Великої війни тевтонський магістр та польські хроністи. Хто на ваш погляд є більш об'єктивним?».

Інший спосіб передбачає взаємний обмін думками між учнями одного класу. Тут радимо застосовувати інтерактивні методи навчання. Серед них «велике коло» («Німецьке завоювання Чехії супроводжувалося значним розвитком економіки та господарства, тож може не все так погано?»), «мікрофон» («Оцініть двома реченнями моральну сторону завойовницьких війн»), («Прочитайте уривок про криваве антинімецьке повстання прусів. Чи є їх дії оправдані об'єктивно? А з урахуванням попередньої діяльності хрестоносців?»).

Вміння визначати групові цінності, мотивацію та інтереси, на їх основі прогнозуючи діяльність суспільних груп формуємо також в два етапи. На першому в узагальненій формі ознайомлюємо учнів з інтересами та цінностями ключових соціальних станів. Оскільки наша тема в основному стосується середньовіччя, то їх буде чотири: селяни, духовенство, аристократія (з

рицарством включно) та міщани (ремісники і купці). Задаємо учням проєкт поділяючи їх на групи. Кожна з них аналізує один стан. Після цього учні обмінюються результатами, вивчаючи таким чином суспільство. На другому етапі учні ставлять себе на місце тієї чи іншої групи, або ж політичної фракції і т.д. Ідеальним варіантом для досягнення даної цілі є застосування емоційно-ціннісного стилю навчання, який робить акцент на рольових ігор разом з груповою роботою [82, с.55].

Групова робота передбачає поділ учнів на окремі групи по певному принципу (на вибір викладача) та виконання ними відповідних завдань. Тип роботи теж залишаємо на розгляд вчителя з урахуванням особливостей класу. Оскільки усім соціальним групам чи цілому суспільному стану зазвичай притаманна так звана колективна свідомість, солідарність та спільність то учням краще буде зрозуміти її працюючи саме в групах, ніж поодинці, відтворюючи їх діяльність на основі кооперативного методу [99, с.204-205]. Проте в даному випадку учні не завжди зможуть покласти себе на місце людей, групову діяльність яких вони вивчають. Щоб вирішити дану проблему та забезпечити розвиток емоційного та ціннісного компоненту, пропонуємо використовувати рольові ігри, під час яких учні не тільки аналізують, але й відтворюють, імітують діяльність історичних осіб [99, с.211-230].

Вважаємо, що недостатнім є розвинути в учнях вміння ставити себе на місце суспільних груп та прогнозовано відтворювати їх діяльність. Вищим рівнем буде формування в учнів почуття колективної інтуїції, адже, як відмічає Татенко, іноді суспільні групи бувають настільки великими, що спільна взаємодія забезпечується не особистим знайомством та взаємодією, а якраз таки груповою свідомістю та інтуїцією [57, с.37-60].

Зазначимо, що аксіологічна компетентність стане справді вмінням, яке за будь-яких заданих умов дозволяє учням з урахуванням їх вікових особливостей здійснювати на відповідному рівні соціально-психологічне прогнозування діяльності та розвитку соціальних груп на основі опанування світогляду та цінностей членів даного колективу. Зрештою це необхідно і для правильного

функціонування національно-орієнтованого виховання, адже сам процес націотворення неминуче супроводжується виникненням в людському колективі спільної свідомості та способу дій [58, с.12 – 24]. Для прикладу використаємо метод «аналіз дилеми» [83, с.34]. Учні діляться на групи та обговорюють конкретну проблему. На темах, що стосуються історії ЦСЄ, учні можуть покласти себе на місце німецьких, чеських, угорських феодалів та селян. «Німецька» група феодалів отримує проблему: «В державі перенаселення, наші селяни хочуть їсти, тож нам потрібно більше земель та золота. Як ми вирішимо це питання?». Педагог заздалегідь повідомляє учням, що такі речі як цінність життя, релігійна та національна терпимість в ті часи повністю відкидалися, тож вони теж повинні абстрагуватися від них і думати так, як думали люди в ту епоху, без урахувань сучасних цінностей. Інші групи феодалів отримують проблему: «Як ми реагуватимемо на посилення тиску німців?». Селяни отримують короткі дані про явище німецької колонізації і проблему: «Німці дадуть нам технології і багаті врожаї, але заберуть нашу землю. Що нам робити?».

Методи «Сторінка зі щоденника» та «Конкурс літописців» [83, с.34-35]. Учні діляться на групи та отримують завдання придумати та записати в літописному стилі (на основі зразків) хроніку діяльності хрестоносців в Лівонії від імені язичників (група 1), хрестоносців (група 2), православних русичів (група 3). Також пропонуємо учням скласти листок зі щоденника німецького рицаря-хрестоносця, якому віддали наказ взяти в облогу Константинополь, де він змушений воювати проти людей, які теж сповідують християнство.

«Відгадай хто я» [83, с.36]. Вчитель загадує учню назву певної політичної фракції чи суспільного стану. Учень повинен описувати її, або ж імітувати, розігруючи роль, а клас повинен відгадувати.

Методика «Акваріуму» [83, с.49]: одна група учнів виступає в ролі Мешка I та його оточення. В князівстві почали діяти німецькі місіонери, розпочалися переговори щодо прийняття християнства. Усі інші групи класу, що представляють соціальні стани, повинні обговорити всі «за» та «проти» та

висловити свою позицію, як і група Мешка. Після цього з групи князя одна людина вступає в переговори з представниками інших груп, аналізує їх позицію і потім повертається до свого кола і на основі зібраних даних учні приймають рішення: хреститися чи ні.

Ефективна групова робота потребує сформованої мовленнєвої компетентності, яка відповідає за здатність учнів відтворювати здобуті знання в письмовій та словесній формі, оперувати історичною термінологією [51, с.150]. Частина методистів взагалі не виділяє дану компетентність, а трактує її як складову інформаційної компетентності, тож ми розглянемо її побіжно. Пасивно дана компетентність розвивається паралельно з розвитком аксіологічної, логічної, інформаційної компетентностей та й загалом протягом всього навчання. Що може зробити педагог щоб стимулювати її розвиток [95, с.25].

Відкоригувати свою власну техніку спілкування. Правильне мовлення вчителя є ключовим для налагодження стосунків з учнями, воно забезпечує відповідний «психологічний клімат» в класі, позбавляє учнів дискомфорту та дає можливість вільно висловлювати свої думки та погляди, реалізувати індивідуальний потенціал. Педагог повинен слідкувати за темпом, інтонацією, мімікою та жестами, не бути нав'язливим, не перенасичувати мовлення термінами та непотрібною інформацією. Між учасниками навчального процесу повинні бути встановлені партнерські відносини, суб'єкт-суб'єктна взаємодія [43, с.181-190].

Рекомендуємо активно використовувати на уроках витяги з наукової літератури, на добровільній основі пропонувати учням переглядати інтерв'ю, лекції істориків. Таким чином учні отримують приклад як усного, так і письмового оформлення своїх думок.

Нормалізувати на перших етапах відповіді «не дослівні», «своїми словами», коли учні переказують зміст термінів чи явищ в образній формі, а не цитують підручник. Для цього можна пропонувати учням проводити аналогії, робити порівняння з теперішнім часом, для прикладу, якщо в учня виникають

труднощі з поясненням терміну «асиміляція», ми даємо навідне питання: «А що ж таке русифікація?» , «Що таке германізація?».

Застосувати уже згадані інтерактивні методи, групову роботу та рольові ігри, ставлячи учня в умови, коли комунікація є обов'язковою. Найбільш вдало підійдуть дискусії, а саме їх різновид – диспути та дебати, які передбачають активний обмін думками, спрямований на переконання опонентів [99, с.209-210]. Наприклад, можна організувати при попередній підготовці рольові дебати: «Католицизм чи православ'я в Чехії», коли перша група представляє німців-католиків, інша греків-ортодоксів, «Колонізація – виключно негативне явище?», тощо.

Розвиток аксіологічного складника історичної компетентності вважаємо одним з найголовніших для реалізації особистісно-зорієнтованого навчання. При даному підході учнівська особистість та її розвиток виступає головною метою навчального процесу. Виховна діяльність спрямовується на розвиток в учнівській особистості відповідних цінностей та соціальних установок [52, с.47; 79, с. 29-29]. Щоб школярі могли працювати та оперувати з тими чи іншими цінностями та засвоїти їх, а також відкинути хибні цінності та норми, вони мають бути здатні проаналізувати їх та дати їм свою оцінку. Саме тут і прийде на допомогу їхні аксіологічні вміння.

Вміння формувати свої оцінки та висловлювати думки тісно пов'язане з наступною компетентністю – логічною, суть якої зводиться до вміння застосовувати уже наявні теоретичні знання для пояснення історичного процесу, його аналізу та синтезу з окремих фактів нових теоретичних положень, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, виділяти фактори, які впливають на перебіг тих чи інших подій і процесів, помічати неоднозначні місця в історії та перетворювати їх на історичні проблеми [48, с.2-3]

В основі даної компетентності, на наш погляд лежить вміння бачити причинно-наслідкові зв'язки та виявляти фактори, що впливають на той чи інший процес [95, с.97-98]. Ми розцінюємо кожну конкретну подію як таку, що є просто наслідком попередньої, а отже в повній мірі зрозуміти її без

усвідомлення причини неможливо. Відповідно в основі пізнавальної діяльності учня потрібно ставити саме дедуктивний спосіб пізнання, коли учень опановує спершу узагальнені, ключові знання по темі, усвідомлює саму суть історичного розвитку в конкретний період (узагальнено, засвоює умовну «причину») і вже після цього переходить до вузьких фактів, постатей та подій (досліджує «наслідки»).

Дану методику педагог повинен сформувати ще в 5 класі, час від часу задаючи завдання учням. Для прикладу, аналіз питання про перехід угорців до осілого способу життя не можливий без виділення німецького фактору в цих подіях. Учень отримує завдання «Причини, суть та наслідки зміни угорцями типу ведення господарства». Оформлює результати в довільній формі, це можуть бути таблиці, схеми, майнд-карти, тощо. У результаті регулярних повторень та прикладів з боку викладача, учень при отриманні нової інформації автоматично буде розкладати її на компоненти, задаючи собі ключове питання історії: «Чому?», далі «Як?» і завершить на «Що з цього слідує?».

Звичайно ж що відразу, особливо в 6-7 класах, виділення даних зв'язків буде доступне далеко не всім учням, адже цей процес потребує відповідного рівня пізнавальних вмінь та прийомів. Знову ж таки, не варто «винаходити колесо» та відкидати репродуктивні методи [92, с.231-232]. Для прикладу, якщо на уроці учні оформляли таблицю «Релігійна політика Священної Римської імперії на східному напрямку», то на домашнє завдання вони можуть отримати ще одну таблицю « Економічна політика...».

Наступне вміння – це здатність здійснювати синтез та прогнозувати розвиток історичного процесу. Дане вміння, як і вся компетентність в цілому, дуже тісно переплітається з аксіологією, тільки аксіологія є більш вужчою, пробує робити прогнози та пояснювати причини опираючись на психіку та менталітет, які досить важко піддаються об'єктивному аналізу, в той час як логічна компетентність робить прогнози, застосовуючи весь масив факторів та даних, серед яких ціннісна сфера є тільки окремим складником. Звідси логічний висновок – чим вищою є ерудиція учня і чим більше механізмів і прикладів

історії він розуміє та знає, тим більшою кількістю даних він зможе оперувати для прогнозування. Учні слід заохочувати до читання та збільшення рівня знань всіма способами, роблячи акцент не на фактах, а на причинно-наслідкових зв'язках, самій суті історичного процесу. Тут знову ж таки в основі всього буде лежати питання «Чому?». Якщо учень відпрацює вище описане вміння пояснювати причини та наслідки певних подій та явищ, то синтез та виведення висновків з набору історичних даних для нього не буде проблемою, потрібно просто практикуватися. Ми радимо звернути увагу на два методи методи.

Зокрема, застосування порівняння схожих процесів (метод асоціативного мислення) [39, с.117-121]. Для прикладу, розглядаємо з учнями процес об'єднання та утворення Королівства Німеччина. Згодом на уроці по Чехії діти отримують набір тез, де йдеться про зменшення кількості етносів на чеських землях, ріст міст та укріплених пунктів і про те що в цей час Людовік Німецький потребував ресурсів для відновлення країни після Верденського миру. На основі цього вони повинні відтворити процес утворення об'єднаної Чеської держави. Учень повинен завжди ставити собі запитання «Де я вже таке бачив?», «Де було щось схоже?» і т.д. Знову ж повторимося, чим більше історичних процесів, явищ і загальних принципів функціонування історії учень опанує, тим ефективніше він буде виконувати синтез.

Важливим є поєднання процесів. Для прикладу, учень оволодів процесом завоювання Чехії німцями. На основі даних про силове встановлення влади він повинен висвітлити гіпотетичну політику германців в сфері економіки, релігії, культури тощо. Учень почне шукати аналогії, для прикладу згадувати, якою була політика франків, коли вони підкорили германські герцогства. Тут вкотре потрібно наголосити на дедуктивному способі мислення: досконале володіння загальним завжди дозволить поширити його на конкретне. Навчати потрібно процесам і явищам, а не окремим фактам.

Вміння бачити та вирішувати історичні проблеми розвиваємо за допомогою проблемного навчання [82, с.50-51]. Історія не завжди є очевидною,

часто буває важко здійснити правильний аналіз, встановити причинно-наслідкові зв'язки та взаємообумовленість подій через те, що сама система взаємовпливів є вкрай заплутаною. В такій ситуації, коли учень не здатен пояснити чи зрозуміти матеріал, перед ним виникає проблемна ситуація. Таке трапляється не часто, бо більше учень без відповідних вмінь просто не помітить суперечності. Тому ідея полягає в тому, щоб педагог спеціально створював такі ситуації, а учні, в свою чергу, усвідомивши проблему, шукали відповідь на неї, висуваючи гіпотези та здійснюючи їх перевірку [92, с.320].

Відповідно суттю навчання, його змістом стає пошукова діяльність та самостійне опанування матеріалу, необхідного для розв'язання проблеми. Дане вміння є одним з найголовніших для реалізації діяльнісного підходу. Протягом життя та функціонування в суспільстві перед людиною постає безліч як суто функціональних (соціальних, економічних), так і моральних, світоглядних та інших проблем, які потрібно вирішувати. Відповідно формування даного вміння є критично важливим, в тому числі, і для здійснення діяльнісного підходу, який передбачає, що учень зможе застосовувати вміння на практиці, в сучасному житті, володіючи до того ж широким історичним досвідом, який допоможе почати пошуки над вирішенням ситуації в якій він опинився [82, с.50-51; 3]. Також це вміння допомагатиме учню в здійснювати закріплене в «Законі про освіту» навчання протягом життя [4].

Для аналізу проблем теж дуже добре підходять групова робота, рольові ігри, під час яких відбувається застосування аксіологічних вмінь, що дозволить учням краще усвідомити причини проблеми, та деякі інтерактивні методи, серед яких можна виділити:

Мозковий штурм, при якому учасники групи швидким темпом генерують варіанти вирішення проблеми, при чому будь-яка версія без критики заноситься в список, а потім аналізують найбільш слухні з них [39, с.99-100]. Наприклад, на занятті, що стосується Франкської імперії, можна поставити проблемне питання «Чому франки, які за кілька десятків років завоювали центр Європи де

були організовані державні утворення, не змогли підкорити хорватів які ще жили племенами?»).

Метод кейсів, який полягає в аналізі конкретної, специфічної ситуації та знаходження конкретного рішення. Рекомендуємо застосовувати так звану «манчестерську» версію даного методу, коли відбувається пошук кількох альтернативних варіантів вирішення проблеми, а не одного [39, с.105; 98, с.232-239]. На уроках всесвітньої історії організуємо групову роботу, спрямовану на вирішення конкретної дилеми. Як варіант, учні отримують наступну умову: «Розробіть комплексну програму придушення спротиву пруських племен». Це можуть бути і творчі завдання: «Розробіть текст звернення та економічного договору німецьких послів з новгородськими купцями» і т.д.

Метод розробки проектів, який дозволяє комплексно та різнопланово проаналізувати певну проблему та виділити цілу програму її вирішення, зібрати інформацію щодо неї [39, с.129-133]. Щодо германської експансії можна запропонувати наступні цікаві теми: «Роль німецького фактору в історії Європи», «План закріплення католицького панування на візантійських землях після 1204 р.», «Південно-Руські князівства та німці», «Готи на території України», «Значення внутрішньо європейських Хрестових походів», «Роль скандинавів в історії Русі», «Життя тевтонського рицаря».

Потрібно розуміти, що розвиток логічної компетентності, дослідницьких та пошукових вмінь не можливий без творчої діяльності учнів [98, с.127-128]. Вчитель не повинен обмежувати творчість та креативність учнів, а навпаки заохочувати її, дозволяти застосовувати уяву, та, не побоїмося цього слова, фантазію. Навіть якщо запропонований ним варіант буде неправдоподібним, учень не повинен боятися його висловити [52, с.45; 82, с.54-55]. Тому автор роботи пропонує наступну методику, яка передбачає активну роботу з прогнозуванням альтернативних версій та можливих варіантів розвитку історичного процесу. Мова йде про застосування умовного способу: «А що було б, якби...». Зазвичай більшість істориків ігнорують дану інтелектуальну операцію, відкидаючи розробку варіантів можливого розвитку історичного

процесу та звертаються до відомої приказки «Історія не знає умовного способу». Зі свого боку, ми заперечимо їм: історію неможливо уявити без нього, люди які були її рушійною силою завжди вдавалися до планування, намагаючись передбачити та врахувати якомога більше варіантів можливого розвитку подій, а отже і той хто досліджує історію не може розглядати її виключно як доконаний факт, не аналізуючи альтернативні шляхи розвитку, які могли б мати місце, якби склалися відповідні умови. Оскільки історія циклічна, але повторюється з деякими відхиленнями, то ніколи не можна знати напевне як повернеться її хід цього разу.

Відповідно проробляючи альтернативні варіанти, можна отримувати колосальний інтелектуальний, практичний і творчий досвід. Учням можна задавати есе, проблемні питання, а то й цілі проекти: «Що якби Тевтонський орден продовжив існувати по сьогоднішній день? Яким би було життя в цій державі?», «Що було б, якби Балтика не була завойована німцями і там збереглося язичництво?», «Що якби хрестоносці таки змогли завоювати Русь? Який вплив це мало б на наше сучасне життя?», «Поетапно спрогнозуйте перебіг війни двох імперій (Візантії та Франкської імперії)», «Що було б, якби німців були асимільовані слов'янами?».

Здійснення пошукової, дослідницької та творчої роботи неможливе без вмінь працювати знаходити інформацію та працювати з нею, здійснюючи критичний аналіз, за які відповідає інформаційна компетентність [51, с.149]. Головним принципом роботи з інформацією вважаємо уже частково висвітлене нами розширення інформаційної бази учнів з метою формування повного, цілісного світогляду, який, в свою чергу, дозволить глибше усвідомлювати окремі елементи навколишньої дійсності та діяльність яку вони здійснюють [98, с.18-19]. Тому першим кроком формування цієї компетентності буде корекція змісту інформації, яка подається учням на заняттях. Замість витрат навчального часу на аналіз вузьких, надто специфічних проблем, сухого фактичного матеріалу, надмірної уваги до біографістики, ми пропонуємо аналіз більш глобальних проблем та процесів, які дають учням розуміння загальних

принципів та механізмів функціонування людської історії. Для прикладу, замість пропонованого підручником детального аналізу діяльності Фрідріха II та «Золотої Булли», що можна пояснити учням одним абзацом, ми радимо подати учням інформацію про східну експансію німецької імперії, про її роль в історичній долі народів не тільки Центральної, але й Східної Європи [94, с.101-104]. При висвітленні християнізації Європи не слід обмежуватися простим переліком держав, які прийняли той чи інший обряд, слід зосередитися на розгляді власне процесу християнізації, причинах, які стимулювали людей приймати нову релігію, механізми її введення, створення церковної організації та наслідках в самому широкому значенні [81, с.39]. Приклад германських народів, які до IV ст. були рушійною силою християнізації більшої частини Європи є найбільш вдалим.

Підручник, котрий навряд є ефективним, проте дозволить напрацювати базові аналітичні вміння на навички. Ось кілька прикладів таких завдань: «На основі параграфу підручника складіть інтелект карту «Франкські правителі»», «Опрацюйте підручник та поясніть що таке варварські королівства», «Прочитайте сторінку 9 підручника та вкажіть яка інформація що міститься на ній є найважливішою. Чому?» [81, с.9-14].

Наукову літературу та історичні джерела на стандартних уроках слід використовувати в якості прикладного матеріалу, який найбільш влучно демонструє та доповнює зміст розповіді вчителя чи підручника. Наприклад, при аналізі розвитку польської держави та ролі німецького імператора в її політичному житті можна ілюструвати витягами з хроніки Гала Аноніма, де детально висвітлені ці моменти. Натомість практичні та узагальнюючі заняття, навпаки, варто організовувати зі значним застосуванням джерел. Для цього добре підходять нестандартні уроки, серед яких виділимо наступні форми, зробивши деякі корективи:

- Урок-аукціон [92, с.284-285]. На узагальненні розділу «Європейське суспільство й держави в X-XV ст.». Педагог формує ряд білетів, де міститься

джерело та запитання до нього. Він зачитує їх в голос і питає, хто хоче «придбати» дане джерело (виконати завдання). Учні піднімають руку.

- Урок-обмін інформацією та узагальнюючий урок [92, с.287]. За кілька тижнів до уроку на тему «Скандинавія в добу Середньовіччя» клас отримує завдання по відборі інформації з книг та інших джерел про зовнішню політику скандинавських держав та їх стосунки з Руссю [94, с.66-73]. Учні формують короткі виступи по 5 хв. і виступають перед класом. Можливий і варіант узагальнення, коли учні готують повідомлення про певні цікаві та маловідомі елементи німецької історії, наприклад «Стосунки німців з Золотою Ордою», де мова буде йти про місіонерів та можливу участь імперії в коаліції, яку формували Данило Романович.

- Урок-диспут, де розглядається певне проблемне питання, учні діляться на команди в залежності від того, яку точку зору вони дотримуються. Для прикладу на узагальненні розділу присвяченому історії Центрально-Східної Європи можна розглянути наступне питання: «Втручання однієї нації в розвиток іншої (як приклад німці) це явище все ж таки позитивне чи негативне?» [94, с.96-73].

Не зайвим буде формувати в учнів здатність мислити швидко, форсованим темпом актуалізуючи, аналізуючи та застосовуючи ту чи іншу інформацію, адже часто перші хвилини роздумів бувають найбільш продуктивними, далі ресурси мозку вичерпуються, розпочинаються думки по колу. Збільшення швидкості розумових операцій можна досягти за допомогою тренінгових ігор. На відміну від рольових вони проходять по строго обумовленому сценарію та правилах. Сюди входять різноманітні «КВК», вікторини, «Брейн-ринги» та інші варіанти, об'єднані наявністю духу змагань та часовими обмеженнями. Їх ідеально використовувати при опитуваннях, перевірках домашнього та систематизації [21, с.37-38]. Наприклад, урок узагальнення по розділі «Перші середньовічні держави» проходить в формі «Брейн-рингу», де клас поділений на групи та виконує різнопланові завдання серед яких частина присвячена франкам та їх ролі в Європейській історії

(«Перелічіть економічні зміни в житті населення Європи, які були викликані діяльністю Каролінгів», «Висвітліть вплив франків на слов'янські племена», тощо) [94, с.12-42].

Узагальнюючи дану частину роботи, ще раз наголосимо на необхідності збільшення уваги до внутрішньої сфери компетентнісного підходу, певної переорієнтації його з вирішення суто практичних, функціональних проблем пов'язаних з повсякденною професійною діяльністю на аналітично-розумову, світоглядну та духовно-ціннісну сфери, інтеграцію компетентнісних вмінь не тільки в діяльність, але й в особистість людини.

Історична компетентність дає педагогу майже необмежені можливості навчання, розвитку та виховання учнів, дозволяє реалізовувати особистісний та діяльнісний підходи, проте тільки у разі правильного розміщення пріоритетів щодо її складників та організації навчального процесу в цілому. Серед складників компетентності головну увагу слід приділяти логічному, аксіологічному та інформаційному компонентам, які дозволяють в повній мірі розвинути в учнів розуміння суті історії, на основі чистого аналізу людського минулого виробити свій власний світогляд та ціннісні установки, екстрагувати та узагальнити досвід сотень поколінь і на основі його інтеграції в особистість та психіку здійснювати повсякденну діяльність, узгоджуючи своє життя з набутих знанням та розумінням.

Щодо трьох інших складників – просторового, мовленнєвого та хронологічного, то, на погляд автора, вони носять прикладний характер, їх роль не повинна перебільшуватися і має бути спрямована виключно на забезпечення формування перших трьох компонентів та на полегшення опанування і наочну демонстрацію історичного процесу.

ВИСНОВКИ

Таким чином, в ході дослідження було накопичено значний матеріал по східному напрямку германської політики. В формі цілеспрямованої міграційної та колонізаційної політики, а не в якості локального та повільного демографічного тиску вона вперше оформлюється IV ст. н.е. в зв'язку з новою хвилею міграцій германських племен зі Скандинавії для пошуку нових земель та вирішення проблеми перенаселення. Міграцію на Схід було очолено племенами готів, котрі частково силою, частково дипломатичним шляхом втягнули в нього цілий ряд дрібніших племен. Пройшовши по землях венедекського надплемінного союзу, готи порушили систему рівноваги в регіоні та стимулювали розпад його на два дрібніших: антський та склавинський. Тривале співіснування з германцями, державотворення яких випереджало слов'янське, призводить до переймання слов'янською племінною елітою готського досвіду та насадження аналогічної моделі влади і в підконтрольних їм землях, пришвидшення об'єднавчих та державотворчих процесів. Окрім цього після хрещення готів відбувається обмежене поширення християнства серед слов'ян та інших народів королівства.

Паралельно на Заході германці відіграють головну роль в поділі Західної Римської імперії та оформлення на її обломках системи варварських королівств та герцогств і формування якісно нового політичного, духовного, ідеологічного зрештою соціально-економічного ладу. Дуже швидко кількість цих держав скорочується в ході міжусобних воєн та зовнішніх загроз. В Королівстві Франків за династії Меровінгів виникає трансформована імперська ідея, котра тепер базується не на римських порядках, а на християнстві та германських владних ідеях. Меровінги роблять перші кроки масштабної східної завойовницької політики, в той час з метою реставрації єдиної Західної держави на місці Риму, готуючи експансію за річку Рейн. Їх діяльність призводить до поширення феодалізму та християнства на схід від їх кордонів, на територію німецьких герцогств, чеських князівств та хорватських племінних утворень. В

усіх народів, котрі потрапили під вплив франків пришвидшеним темпом відбувається етнічна та національна консолідація, пришвидшується державотворення що загалом вкотре підтверджує та наочно демонструє теорію західного типу становлення держави.

Династії Каролінгів вдається безпосередньо реалізувати імперську шляхом проведення агресивного східного натиску, в ході якого більшість германського світу і колишніх земель Західної Римської імперії потрапляє під владу одного правителя, Карла Великого, який на короткий час закріплює успіх реставрацією імперії.

Спроби подолати Велику Схизму шляхом ліквідації православ'я та поділу Візантійської імперії завершилися поразкою, що змусило німців перенести свою діяльність в Прибалтику. На даному етапі стратегічно східна політика реалізовувалася через розгортання Хрестоносного руху, утворення та розбудови рицарських орденів, в першу чергу Тевтонського та Лівонського і організації цілого ряду Хрестових походів. Німцям не вдалося зламати спротив польського, руського та литовського народів, що в кінцевому результаті призвело до тимчасового краху їх натиску на Схід, поразки Тевтонського Ордену в Великій війні 1409-1411 р. та становлення Польського Королівства як основної рушійної сили подальшого просування католицького світу в Східній Європі. Разом з тим, натиск хрестоносців відіграв ключову роль в становленні та розвитку Великого князівства Литовського, а також його християнізації, пришвидшив процес об'єднання Польщі. З метою організації спротиву німцям, ці дві держави розпочинають активне зближення між собою, укладають особисту унію і розпочинають реалізовувати власну східну політику, котра зводиться до завоювання нових земель в Східній Європі та перетворення їх на ресурсну базу для війни проти Тевтонського ордену.

Що ж до Північної гілки германських народів, то тут східний вектор політики обрали в основному шведи. Перша поява їх в Прибалтиці та Фінляндії відбулася задовго до Епохи вікінгів. На момент її початку шведи уже здійснили активну колонізацію Східної Європи, відіграли ключову роль в формуванні

північної ділянки Волзького торгового шляху. Зосередження золота та торгових і економічних важелів впливу дозволило варягам підпорядкувати собі місцеву слов'янську та фіно-угорську верхівку і шляхом використання її як ретранслятора своєї волі скріпити східно-слов'янські племена в єдину державу – Русь. Варяги будуть асимільовані слов'янами через кілька поколінь, проте скандинави ще століттями будуть брати участь в хрестоносному русі в Прибалтиці.

Методичний компонент роботи розпочато з аналізу підходів до розуміння самого поняття компетентності. Було виявлено, що більшість дослідників абсолютизують матеріальну, функціональну сторону даного поняття, трактуючи компетентну людину як таку, що здатна до професійної діяльності в суспільстві. Натомість було запропоновано розширити дане поняття і на не матеріальну, світоглядну, духовну та ціннісну сфери людської особистості, яка повинна бути компетентна не тільки в діях, але й в думках та розмовах, компетентною в душі. Також було запропоновано відійти від розуміння компетентності як інструменту спрямованого суто на вирішення конкретних проблем, а доповнити її інструментом постановки проблем.

Історична наука є унікальною в тому плані, що як і філософія охоплює і містить у собі в тій чи іншій мірі усі інші науки. Безпосередньо на уроках це дозволяє широко реалізовувати діяльнісний підхід, перехресні зв'язки і іншими дисциплінами і звичайно ж розвивати ключові компетентності поруч із компонентами предметної. Історична компетентність таким чином стає основою, з'єднувальною ланкою, яка стягує до себе всі інші компетентності.

Принципово важливим є будувати її розвиток, в першу чергу, на розумінні навчального матеріалу, яке дозволяє зробити знання усвідомленим, а не машинальним запам'ятовуванням фактичних даних. Виходячи з цього, на уроках історії потрібно працювати над розумінням, а не сліпим знанням учнями історичного процесу, що власне відповідає глибинній суті історичної компетентності, яка містить цілу систему різнопланових складників, що дозволяють зрозуміти історію в різних її аспектах.

Тим не менше поширеною є схильність використовувати дані компоненти як інструментарій для простого вивчення історичного фактажу, коли завдання по вивченню основних дат і подій з життя історичного діяча видається за таке, що розвиває аксіологічну компетентність. В роботі на основі східної політики германського світу було запропоновано та підкріплено конкретними прикладами способи та методи уникнути такої підміни і здійснення справжнього розвитку компетентності, розуміння та знання. Для цього кожен з складників історичної компетентності був розбитий на окремі узагальнені вміння і було подано принципи та способи їх формування.

Звернути увагу варто також на запропонований нами поділ самих компонентів, серед яких основними вважаємо інформаційний, аксіологічний та логічний та просторовий, прикладними – хронологічний та мовленнєвий. Цьому останньому тим не менше слід приділяти підвищену увагу, адже мовлення все ж слугує мабуть найважливішим інструментом побудови думок, їх перетворення, систематизації і чіткого оформлення.

Узагальнивши спектр підібраних методів можна констатувати, що роботу над формуванням складників історичної компетентності не варто відкидати, а навпаки активно застосовувати відтворювальні вправи, які сформують базові вміння, а найбільш вдалими для формування вмінь вищого порядку видаються інтерактивні методи, групова робота, та ряд інших форм організації навчання, в тому числі проектне навчання, проблемне навчання і на завершення рольові та ділові ігри-імітації, круглі столи, котрі найкращим чином розвивають учнівський розум та особистість, дозволяють реалізувати елементи діяльнісного підходу та різко збільшити усвідомлення історичного процесу, формування історичного мислення та перетворення його на невід'ємну складову учнівської особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Законодавчі та нормативні документи, навчальні програми

1. Всесвітня історія. Історія України. (Інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ : HREC PRESS, 2022. 260 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navch.progr.2022.WH.HU.6-11.pdf> (дата звернення: 23.12.2023).
2. Державний стандарт базової середньої освіти. Постанова КМУ № 898 від 30.09.2020 року. URL: <http://school19.zp.ua/wp-content/uploads/2020/10/derzhstandart-converted.pdf> (дата звернення: 23.12.2023).
3. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. Лист затвердженої постанови Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-п#Text> (дата звернення: 20.04.2024)
4. Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII «Про освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 04.01.2024).
5. Закон України від 16.01.2020 № 463-IX «Про повну загальну середню освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20> (дата звернення 03.04.2024).
6. Концепція «Нова українська школа». URL: <https://mon.gov.ua/tag/nova-ukrainska-shkola?&type=all&tag=нова%20українська%20школа> (дата звернення: 10.01.2024).
7. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України. Наказ Міністерства освіти і науки України від 06 червня 2022 року № 527. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#n12> (дата звернення: 05.05.2024).
8. Наказ Міністерства освіти і науки України від 16.07.2018 № 7 «Про затвердження Концепції розвитку педагогічної освіти». URL:

<https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennya-koncepciyi-rozvitku-pedagogichnoyi-osviti> (дата звернення: 08.03.2024).

9. Проект Національної стратегії освіти і науки до 2030 року. URL: <https://cutt.ly/LwUb1VRE> (дата звернення: 07.04.2024).

Опубліковані документи та матеріали

10. Галицько-Волинський літопис / [відп. за вип., авт. вступ. сл. і упоряд. Р. М. Федорів]. Львів : Червона калина, 1994. 252 с.

11. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; Відп. ред. О.В.Мишанич. К. : Дніпро, 1989. 591с.

12. Польсько-литовська унія у Креві. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / Упоряд. Т. Гошко. Львів : Видавництво Українського Католицького Університету 2011. С. 38-40.

13. Ейнгард. Життя Карла Великого. Семко Я. С. Історія раннього середньовіччя: документи та матеріали : хрестоматія. Одеса : Фенікс, 2021. С. 153-178.

14. Jan Dlugosz. Roczniki kroniki Slawnego Krolestwa Polskiego. Księgi IX – XII. URL: <https://wpolonia2polska.wordpress.com/jan-dlugosz-pdf/> ((дата звернення: 05.09.2024).

15. Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio / trans. by R.J.H. Jenkins. Washington D.C. 1967. P. 43-288.

16. Jordanes. The origin and deeds of the goths. // The Gothic history of Jordanes in English version / by Charles Christopher Mierow, Ph.D. Princeton: Princeton University press, 1915. P. 51-143. URL: <https://archive.org/details/gothichistoryofj00jorduoft/page/n11/mode/2up> (дата звернення 25.05.2024).

Монографії та статті

17. Ададуrow В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). Серія «Історія країн світу». Львів : вид-во УКУ, 2002. 412 с.

18. Андрощук Ф. О. Від вікінгів до Русі. Наукове некомерційне видання, 2022. 212 с.
19. Артамонов О.О. Особливості наукового світогляду в епоху Оттонівського відродження. *Український медієвістичний журнал*. Львів, 2016. Вип. 1. С. 7-20.
20. Балабушевич Т.А. Етнічні процеси у Центрально-Східній Європі X – XV ст. *Наукові записки. Історичні науки. Національний університет «Києво-Могилянська академія»*. 2001. Том 19. С. 21-27.
21. Барнінець О. Формування предметних компетентностей учнів на уроках історії за допомогою тренінгових ігор. *Педагогічні науки*. 2012. Вип. 55. С. 36-41.
22. Бобилева С.Й. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року / За ред. Н.Є. Бойцун. Д:РВВ ДНУ, 2003. 528 с.
23. Брайчевський М. Ю. Вибране : в 2 т. / Михайло Брайчевський; Фондація ім. О. Ольжича. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. Т. 1 : Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі / упоряд., ред., авт. передм., та імен. покажч. Ю. Кухарчук, 2009. 720 с.
24. Брайчевський М. Ю. Вибране : в 2 т. / Михайло Брайчевський; Фондація ім. О. Ольжича. Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2009. Т. 2 : Хозарія і Русь. Аскольд - цар Київський / упоряд. та імен. покажч. Ю. Кухарчук, передм. і ред. О. Сухобоков, 2009. 816 с.
25. Брайчевський, М. Ю. Утвердження християнства на Русі / М. Ю. Брайчевський; ред. М. В. Попович; АН УРСР, Ін-т археології. Київ : Наукова думка, 1988. 259 с.
26. Вацеба Р., Проблема формування держави у полабських слов'ян: концептуальний вимір історіографії. *Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць*. Миколаїв, 2017. Вип. 19. С. 20-28.
27. Вейбуль,Й. Коротка історія Швеції. Стокгольм: Шведський інститут, 1997. 163 с.

28. Власов В. Прийоми формування хронологічного складника історичної предметної компетентності учнів основної школи. URL:<https://lib.iitta.gov.ua/714776/1/%D0%92%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%BE%D0%B22.pdf> (дата звернення: 12.04.2024)
29. Войтович Л. В. Князь Лев Данилович / Леонтій Войтович; НАН України, Ін-т українознавства ім. Івана Крип'якевича. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. 182 с.
30. Войтович Л.В., Домановський А.М., Козак Н.Б., Лильо І.М., Мельник М.М., Сорочан С.Б., Файда О.В. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С.Б.Сорочана і Л.В.Войтовича. Львів : Видавництво «Апріорі», 2011. 880 с.
31. Головка О. Б. Давня Русь та хрестові походи. *Східний Світ*. 2000. № 2. С.20-27.
32. Головка О.Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. К. : ВД «Стилос», 2006. 575 с.
33. Гуцан Л. А. Компетентнісний підхід у сучасній освіті. Формування базових компетентностей у вихованців позашкільних навчальних закладів.. Київ : ПП «Фірма «Гранмна», 2013. С. 52-56.
34. Дейвіс, Норман. Боже ігрище: історія Польщі/ Норман Дейвіс; пер. з англ. П. Таращук. К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с.
35. Дейвіс Норман. Європа: Історія / Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 1463 с.
36. Десятов Д. Формування просторової компетентності учнів у процесі навчання історії. *Методика. Досвід*. 2012. № 3 - 4 (60 - 61). С.108-118.
37. Добролюбський А. О. Кочовики південно-західної України в X-XVII століттях : монографія. Київ – Миколаїв : Іліон, 2011.
38. Еріх Цьольнер. Історія Австрії / Пер. з нім. Роман Дубасевич, Христина Назаркевич, Анатолій Онишко, Наталя Іваничук. Львів : Літопис, 2001. 712 с.

39. Інтерактивні методи навчання у вищій школі : монографія / Д. П. Антюшко, В. С. Володавчик, Л. І. Сєногонова та інші. Харків : Видавництво Іванченка І. С., 2022. 189 с.
40. Кіяновська Н. М. Генезис поняття «інформаційно-комунікаційні технології». *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія : Педагогічні науки*. 2013. Вип. 121(1). С. 117-122.
41. Ключовський Є. Історія Польщі до кінця XV століття / Наук. ред.: А. Гіль, В. Александрович; Опрацюв. мап М. Юран; Переклад Н. Яковенко. Сандомир, 2005. 237 с.
42. Король А. М. Інформаційно-комунікативні технології у процесі розвитку індивідуальних здібностей учнів. *Актуальні проблеми управління освітою і навчальними закладами: зб. наук. пр.* / Електронне видання; за заг. ред. В. Ф. Русакова, І. М. Зарішняк. Вип. 4. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2021. С. 71-76.
43. Коханова О. П. Психологічні особливості педагогічного спілкування в умовах партнерської взаємодії вчителя і учнів. Психологічні і педагогічні проблеми педагогічної дії : зб. наук. праць. К., 2012. С. 181–190.
44. Кравчук О. В. Особливості використання ментальних карт на уроках історії. *Проблеми дидактики історії*. 2020. Вип. 11. С. 78-81.
45. Макаренко Е. В. Прецедент Вендського хрестового походу 1147 р. в історії Балтики. LAUREA III. Античний світ і Середні віки : Читання пам'яті професора Володимира Івановича Кадеєва. Харків : «Контраст», 2021. 168 с.
46. Максименко В.П. Сучасний урок : теорія і практика (дидактичний аспект). *Математика в сучасній школі*. 2013. №11. С. 11-16.
47. Марущак О.М. Поняття компетентності у педагогічній діяльності. *Креативна педагогіка: [наук.-метод. журнал]* / Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки «Полісся». Житомир, 2016. Вип. 11. С. 97-108.

48. Мороз П.В. Історична предметна компетентність учнів старшої школи: визначення та складники. Інститут педагогіки НАПН України. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/719398/1/Тези%20Мороз%20П..pdf> (дата звернення: 12.05.2024).
49. Нікора А. Формування предметно-історичних компетенцій як результат навчальної діяльності учнів. *Educational Dimension*. 2012. Vol. 34. P. 189–197. URL: <https://journal.kdpu.edu.ua/ped/article/download/3598/3285/6063>
50. Острогорський Г. Історія Візантії / Пер. з нім. Анатолія Онишка. Львів : Літопис, 2002. 608 с.
51. Пометун О. І. Реалізація компетентнісного і діяльнісного підходів у сучасному підручнику історії. *Український педагогічний журнал*. 2015. № 2. С. 146-157.
52. Професійна педагогічна освіта: особистісно орієнтований підхід : монографія / за ред. О. А. Дубасенюк. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. 436 с.
53. Ричка В.М. Візантійські походи київських князів в історичній пам'яті східного слов'янства. *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 4-20.
54. Рудь М. О. Державотворчі процеси на Полаб'ї у IX–XII ст. *Гілея : науковий вісник*. 2013. № 75. С. 9-12.
55. Рудь М. Полабські слов'яни та німці наприкінці X ст. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. 2003. № 15. С.67-71.
56. Рудь М. О. Соціальна структура полабослов'янського суспільства у IX–XII ст. *Етнічна історія народів Європи*. 2015. Вип. 47. С. 9-14.
57. Татенко В. О. Колективна інтуїція у прогнозуванні соціальних явищ : монографія. Кропивницький : ІмексЛТД , 2023. 100 с.
58. Татенко В. О. Соціальна психологія націєтворення: суб'єктновчинковий підхід : монографія. 2-ге вид., переробл. і допов. – Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2021. 142 с.
59. Толочко П.П. Київська Русь. К. : Абрис, 1996. 360 с.

60. Федчиняк, А. О. Структура аксіологічної компетентності в шкільній історичній освіті. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології: науковий журнал*. Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2013. № 1 (27). С. 190-198.
61. Черкас Б., Ващук Д. Східне Пограниччя Європи: Український фронт у добу пізнього середньовіччя / Упорядк. наук. апарату: С. Блащук, Ю. Грищенко. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2021. 176 с.
62. Яковенко Н.М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 3-тє вид., перероб. та розшир. / Український науковий інститут Гарвардського університету; Інститут Критики. К. : Критика, 2006. 584 с.
63. Льобек, Стефан. Франкское наследство V – IX век. София : Издательство «Аргес», 1996. 234 с.
64. Barta, Istvan, Berend, Tvan T., Hanak, Peter, Lacko, Miklos, Makkai, Laszlo, Nagy, Zsuzsa L., Ranki, Gyorgy. A history of Hungary /edit. by Ervin Pamlenyi. London & Wellingborough: Collet's , 1975. 677 p.
65. Dieter Zimmerling: Der Deutsche Ritterorden. 2. Auflage 1991. Econ Verlag, Düsseldorf, Wien, New York, 1989.
66. Edvardas Gudavicius. Lietuvos istorija. T.1: Nuo seniausių laikų iki 1569 metų. Vilnius: Lietuvos rasytoju sąjungos leidykla, 1999. 674 p.
67. Historischer Schul-Atlas, Velhagen & Klasing publ., Bielefeld and Leipzig, 1893.
68. Kontler, László. A history of Hungary : millennium in Central Europe Houndmills, Basingstoke, Hampshire ; New York : Palgrave Macmillan, 2002. 527 p.
69. Kugler, Bernhard, Geschichte der Kreuzzüge. Berlin : G. Grote, 1880. 444 p.
70. Norwich, John Julius. The Normans in The South 1016–1130. London : Faber and Faber Ltd Bloomsbury House, 2010. 370 с.
71. Putzger, F. W. Friedrich Wilhelm. F. W. Putzgers Historischer Schul-Atlas zur alten, mittleren und neuen Geschichte. Velhagen & Klasing, 1903.

72. Régis Boyer. Les Vikings – Histoire Et Civilisation. Plon, 1992. 457 p.
73. Urban William. The Teutonic Knights. A military history. Barnsley, South Yorkshire : Frontline Books, 2011. 290 p.
74. Wolfram, Herwig. History of the Goths. / trans.: Thomas J. Dunlap. Berkeley : University of California Press, 1988. 613 p.

Енциклопедичні видання, словники

75. Бибик С. П., Сюта Г. М. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання / За ред. С. Я. Єрмоленко; Худож.-оформлювач Б. П. Бублик. Харків : Фоліо, 2006. 623 с.
76. Енциклопедія педагогічних технологій та інновацій: навчально-методичний посібник/ ред. Н. П. Наволокова. Харків : Вид. група «Основа», 2009. 176 с.

Підручники і посібники

77. Башина, Н. С. Давні слов'яни. Археологія та історія : навч. посіб. / Н. С. Абашина [та ін.]; Нац. акад. наук України, Ін-т археол., Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, каф. археол. та музеєзнавства. Київ : Стародавній Світ, 2012. 364 с.
78. Баханов К. О. Організація особистісно-орієнтованого навчання: Порадник молодого вчителя. Харків : Вид. група «Основа», 2008. 159 с.
79. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання: Науково-метод. посібник. К.: ІЗМН, 1998. 204 с.
80. Войтович Л.В., Козак Н.Б., Овсінський Ю.В., Чорний М.І. Medium aevum; Середні віки. Підручник для історичних спеціальностей ВУЗів. / За ред. Л.В. Войтовича. Львів : «Тріада Плюс», 2010. 502 с.
81. Гісем О. В. Г51 Всесвітня історія : підруч. для 7 кл. закл. загал. серед. освіти. Харків : Вид-во «Ранок», 2020. 144 с.
82. Дидактичні системи у вищій освіті : навч.-метод. посіб. / авт.-упоряд. І.В. Стражнікова. Івано-Франківськ : НАІР, 2016. 108 с.

83. Дмитренко К. А. Звичайні форми роботи — новий підхід: розвиваємо ключові компетентності : метод. посіб. / К. А. Дмитренко, М. В. Коновалова, О. П. Семиволос, С. В. Бекетова. Х. : ВГ «Основа», 2018. 119 [1] с.
84. Жлукутенко Ю.О., Яворська Т.А. Вступ до германського мовознавства : підручник. Київ : Вища школа, 1986. 226 с.
85. Залізник Л. Л. Первісна історія України : навч. посіб. для студентів іст. спец. вищ. навч. закл. освіти / Л. Л. Залізник; Ін-т українознавства Київ. ун-ту імені Тараса Шевченка. Київ : Вища шк., 1999. 262 с.
86. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.
87. Зінько Ю. А., Калитко С. Л., Кравчук О. М., Поп І. І. Нариси історії Чехії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 464 с.
88. Історія Великої Британії: Навч. посібник для студентів факультету іноземних мов денної та заочної форм навчання / укл.: І.І. Кривошея, О. В. Барвінок. К. : КНТ, 2017. 206 с.
89. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до ХХ ст.) : курс лекцій : навч. посіб. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. / [В. І. Яровий, П. М. Рудяков, В. П. Шумило та ін.] ; за ред. В. І. Ярового. Київ : Либідь, 2001. 628 с.
90. Історія України (середина ХІІІ - середина ХVІІ ст.) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. М. Уривалкін. Київ : Кондор, 2005. 282 с.
91. Малафійк І.В. Дидактика: Навчальний посібник. К. : Кондор, 2005. 397 с.
92. Мороз П.В., Мороз І.В. Дослідницька діяльність учнів у процесі навчання всесвітньої історії в основній школі : методичний посібник. Київ : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 96 с.
93. Подалаяк Н.Г. Всесвітня історія : підруч. для 7-го кл. закл. заг. серед. освіти / Наталія Подалаяк, Ілона Лукач, Тетяна Ладиченко. Київ : Генеза, 2020. 176 с.

94. Пометун О. І. Гупан Н. М. Власов В. С. Компетентнісно-орієнтована методика навчання історії в основній школі: методичний посібник. Київ : Конві Прінт, 2018. 208 с.

95. Пометун О. І., Пироженко Л. В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: методичний посібник. Київ : А.С.К., 2004. 192 с.

96. Пометун О. І., Побірченко Н. С., Коберник Г. І., Комар О. А., Торчинська Т. А. Інтерактивні технології: теорія та методика: посібник для викладачів. Умань-Київ, 2008. 94 с.

97. Чернілевський Д.В. Методологія наукової діяльності: Навчальний посібник : Вид. 2-ге, допов. / Д.В. Чернілевський, О.Є. Антонова, Л.В. Барановська, О.В. Вознюк, О.А. Дубасенюк, В.І. Захарченко, І.М. Козловська, Ю.М. Козловський, К.О. Кольченко, М.І.Лазарєв, Г.Ф. Нікуліна, В.О. Подоляк, Л.В. Сліпчишина, О.В. Столяренко, М.І. Томчук, В.В. Шевченко, Н.В. Якса / За ред. професора Д.В. Чернілевського. Вінниця : Вид-во АМСКП, 2010. 484 с.

98. Коротка історія Чехії та Словаччини / ред. П.С. Федорчак. Івано-Франківськ : Плай, 1999. 170 с.

99. Яковенко Г.Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків : Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

А.1. Німецька карта «Європа після 476 р.»(Система варварських королівств).

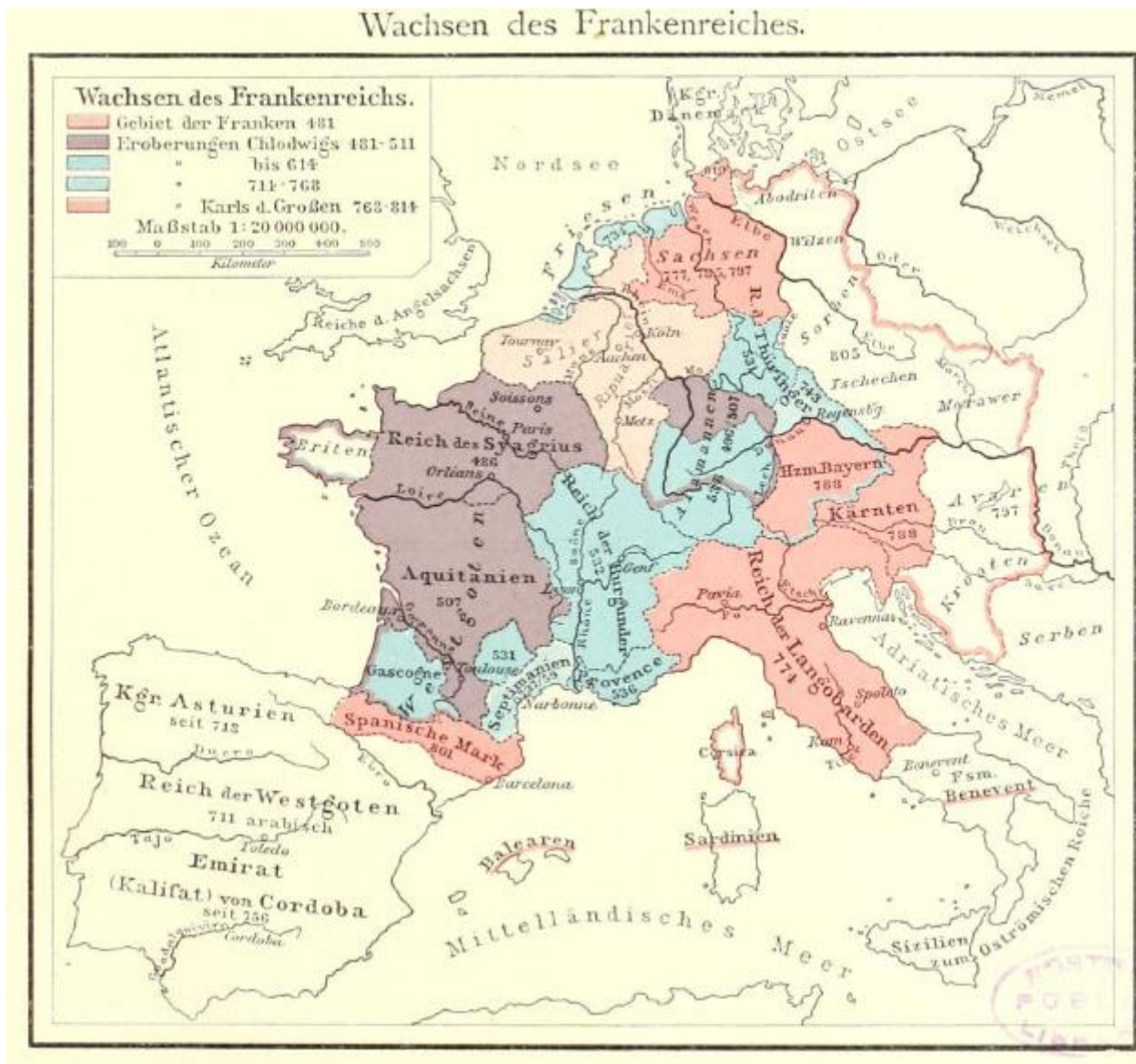

Джерело: Putzger, F. W. (Friedrich Wilhelm). *F. W. Putzgers Historischer Schul-Atlas zur alten, mittleren und neuen Geschichte* (Velhagen & Klasing, 1903)

URL:https://archive.org/details/fwputzgershistor00putz_0/page/n62/mode/1up?view=theater (дата звернення 20.05.2024)

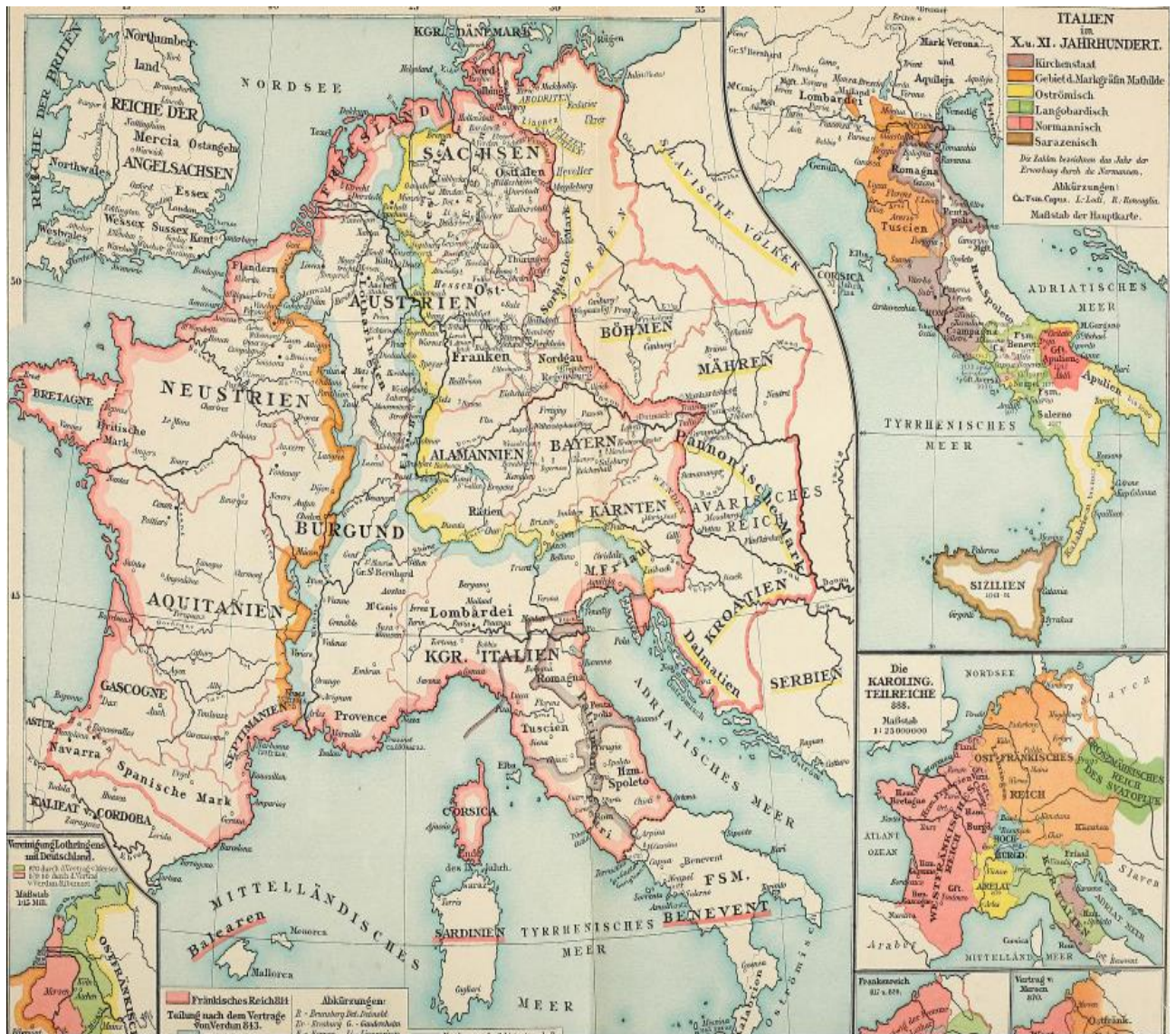
A.2. Німецька карта «Експансія Франкської держави»

Джерело: Putzger, F. W. (Friedrich Wilhelm). *F. W. Putzgers Historischer Schul-Atlas zur alten, mittleren und neuen Geschichte* (Velhagen & Klasing, 1903)

URL: https://archive.org/details/fwputzgershistor00putz_0/page/n62/mode/1up?view=theater (дата звернення 20.05.2024)

A.3. Набір карт «Центральна Європа в часи Каролінгів» (поділ Франкської імперії)

Джерело: Putzger, F. W. (Friedrich Wilhelm). *F. W. Putzgers Historischer Schul-Atlas zur alten, mittleren und neuen Geschichte* (Velhagen & Klasing, 1903)

URL: https://archive.org/details/fwputzgershistor00putz_0/page/n62/mode/1up?view=theater (дата звернення 20.05.2024)

А.4. Карта «Німеччина в часи Саксонських та Франкських імператорів»
(правління Саксонської та Салічної династій)

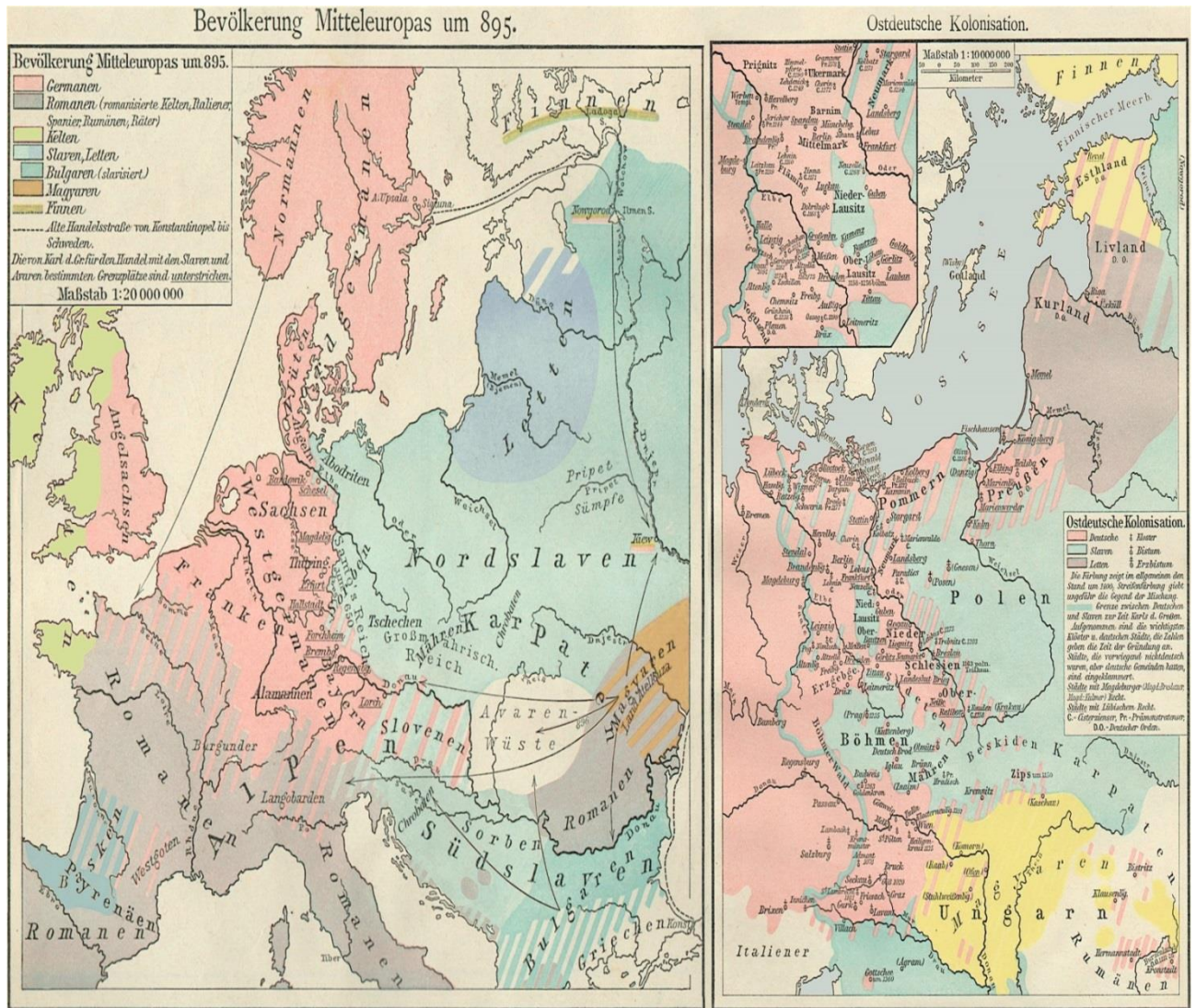

Джерело: Putzger, F. W. (Friedrich Wilhelm). *F. W. Putzgers Historischer Schul-Atlas zur alten, mittleren und neuen Geschichte* (Velhagen & Klasing, 1903)

URL: https://archive.org/details/fwputzgershistor00putz_0/page/n62/mode/1up?view=theater (дата звернення 20.05.2024)

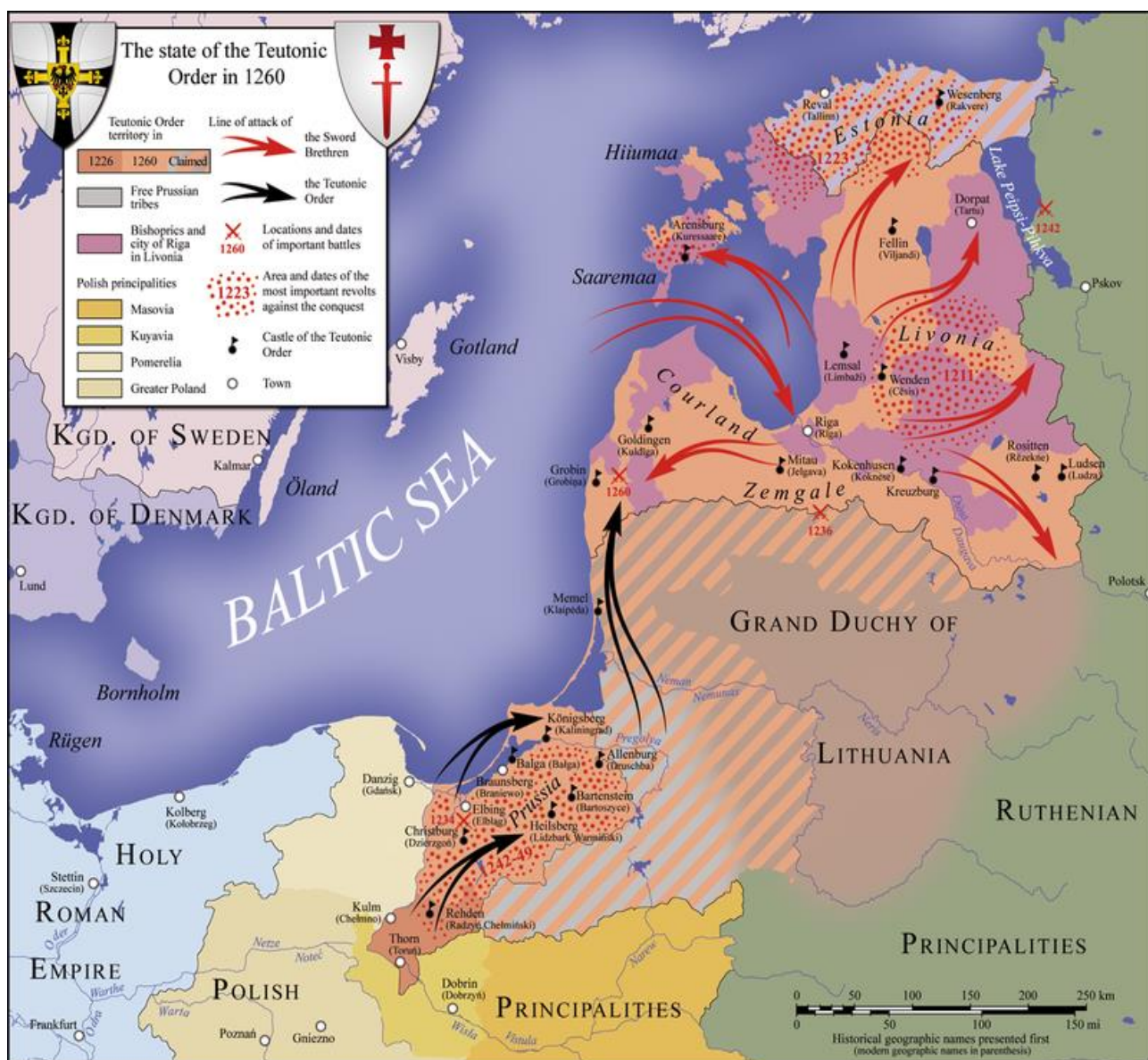

A.5. Карта східної експансії та германізації

Джерело: *Historischer Schul-Atlas*, Velhagen & Klasing publ., Bielefeld and Leipzig 1893. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bev%C3%B6lkerung_Mitteleuropas_um_895.jpg (дата звернення: 20.05. 2024)

А.6. Карта «Тевтонський Орден в 1260 р.» (Початок та розгортання Хрестових походів в Прибалтиці)

Джерело: Dieter Zimmerling: Der Deutsche Ritterorden. 2. Auflage 1991. Econ Verlag, Düsseldorf, Wien, New York 1989. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Teutonic_Order_1260.png (дата звернення 12.05. 2023)

A.7. Карта «Держава Тевтонського Ордену між 1260 та 1410 рр.»

Джерело: Dieter Zimmerling: Der Deutsche Ritterorden. 2. Auflage 1991. Econ Verlag, Düsseldorf, Wien, New York 1989. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Teutonic_Order_1410.png (дата звернення 12.05.2023)

Додаток Б

План-конспект уроку з предмету «Всесвітня історія» в 7 класі. Тема. «Священна Римська імперія в XI-XV ст.»

План-конспект уроку з предмету «Всесвітня історія»

Урок 20

Дата 28.02.2024

7 клас

Тема: Священна Римська імперія в XI – XV ст.

Мета:

навчальна:

- Поетапно розглянути процес німецького державотворення після розпаду Франкської імперії. Утворення Німецького Королівства та Священної Римської Імперії. Оттон I Великий.
- Висвітлити Італійську політику Священної Римської імперії в контексті боротьби за інвеституру.
- Вивчити основи східної політики Священної Римської Імперії.
- Розглянути оформлення феодального дроблення німецької держави, його основні причини.

розвивальна:

- Формувати внутрішню предметну компетентність (опора на наявні в учнів знання при виконанні завдань на етапі перевірки домашнього завдання, відповіді на прямі запитання на етапах мотивації та актуалізації, котрі потребують знань про Франкську імперію, роль германців в її розвитку, діяльність англів та саксів на Британських островах, на етапі вивчення нового матеріалу, при вирішенні проблемних питань та усних відповідях, що стосуються діяльності Карла Мартелла, престижу центральної влади, італійських державних утворень, аналізу назви німецької держави, католицької церковної ієрархії, і т.п.).

-Розвивати міжпредметні зв'язки історії з географією (питання локалізації Апеннінського півострову).

-Формувати хронологічну компетентність (відповіді на питання при опитуванні домашнього завдання та протягом заняття, які потребують засвоєння нових дат, для прикладу «коли розвалилася Римська імперія?», дата коронації Оттона як імператора, тощо).

- Розвивати просторову компетентність (активна робота з мапами, що поміщені в атласі, виконання ряду аналітичних завдань, синтез і висунення гіпотез на основі картографічного матеріалу, для прикладу «На основі порівняння двох карт Центрально-Східної Європи

висуньте версії щодо утворення Німецького Королівства», засвоєння матеріалу, що стосується націй та племен і потребує їх локалізації в просторі, відповіді на прямі та проблемні запитання, для прикладу «Яка держава знаходилася на півночі Італії до завоювання її Карлом Великим?»).

- Сприяти розвитку логічної компетентності (відповіді на проблемні та розгорнуті питання на всіх етапах уроку, виконання аналітичних завдань, які потребують критичного мислення при роботі з джерелами та картами, а також методи «Коло ідей», «Асоціативний куш», «Сторінка щоденника», «Мозковий штурм», складання схематичної інтелект-карти, «Займи позицію»).

- Формувати культурологічну компетентність (при перевірці домашнього завдання, питання щодо політичної культури Європи загалом, і конкретно Франції, Англії, та Німеччини, питання впливу римської культури та ідеології на державотворення німців, їх прагнення реставрувати імперію, аналіз імперської ідеї як такої, культурні аспекти натиску на Схід, аналіз християнської культури Європи при висвітленні боротьби за інвеституру на фоні Реформації XII ст. і т.д.).

- Розвивати аксіологічну компетентність (при перевірці домашнього завдання, відповіді на питання, що стосуються діяльності станово-представницьких органів, що потребує врахування станових інтересів і цінностей, висвітлення політики Філіпа IV Красивого, Генріха Птахолова та Оттона I Великого, аналіз колективних, національних інтересів та цінностей, при висвітленні стосунків німців з угорцями та іншими східними сусідами, аналіз цінностей та світогляду церковних ієрархів та німецьких герцогів при Боротьбі за інвеституру, роль їх інтересів та інтересі імператорського престолу в феодальному дробленню країні, на етапі систематизації при оцінках ролі Франції, Англії та Німеччини в історичному розвитку Європи).

- Сприяти розвитку економічної компетентності (при перевірці домашнього завдання шляхом висвітлення зовнішньої політики Англії та Франції, реформ Філіпа IV Красивого, діяльності станово-представницьких органів, значення наслідків Столітньої війни, протягом уроку під час аналізу процесів угорських вторгнень, об'єднання держави, реформ Генріха Птахолова, економічного підґрунтя Папства при боротьбі з німецьким імператором, при прогнозуванні можливих напрямків завойовницьких походів Оттона, економічних наслідків східної політики німців та питань що стосуються Золотої Булли).

- Розвивати мовленнєву компетентність (активна дискусія та вираження своїх думок при методах «Коло ідей», «Мікрофон», «Мозковий штурм», «Сторінка щоденника», «Прес», «Займи позицію», відповіді на усні запитання, відповіді на проблемні та розгорнуті запитання, для прикладу «Чому імперію назвали Римською?», робота в парах, групова робота).

- Формувати комунікативну компетентність (обґрунтування ідей «Коло ідей», «Мікрофон», «Мозковий штурм», «Сторінка щоденника», «Прес», «Займи позицію», відповіді на усні запитання, відповіді на проблемні та розгорнуті запитання, для прикладу «Чому імперію назвали Римською?», робота в парах, групова робота).

- Розвивати громадянську компетентність (висвітлення специфіки взаємозв'язку центральної влади та нації в німецькій державі, причини слабкості порівняно з Англією та Францією станово-представницьких органів, аналіз питань взаємодії світської та духовної влади, аналіз елементів Золотої Булли, як пам'ятки правової культури, вплив етнічних питань на оформлення курфюрств та політичне життя загалом).
- Сприяти розвитку інформаційної компетентності (робота з картами протягом заняття, порівняльний аналіз, аналіз джерельного уривку, робота з підручником, занесення інформації в схематичну інтелект-карту, відповіді на запитання, які потребують актуалізації уже наявних знань та оперування ними, засвоєння цілого ряду нових знань, покращення наявних вмінь та навичок роботи з текстом та картами).

виховна:

- Виховувати почуття колективізму (групова робота та комунікація під час використання різних методів, парна робота, наприклад німців, які об'єдналися для відсічі угорцям, або спільної участі всіх верств суспільства в натиску на Схід).
- Виховувати підтримку неутручання держави в справі церкви (наприклад, німецьких імператорів, які втручалися в діяльність Церкви, що вилилося в криваві війни).
- Виховувати здатність контролювати свої потяги та амбіції (на прикладі німецьких імператорів, які не змогли відмовитися від Італії та імператорського титулу, що призвело до катастрофічного дроблення імперії).
- Виховувати почуття національної єдності (на прикладі німців, які не утворили єдиної нації і як результат розпалися на ряд державних утворень).
- Виховувати усвідомлену потребу шукати власний життєвий шлях (на прикладі німців, які орієнтувалися на культурно чужу їм Римську імперію і в результаті не сформували єдиного народу та держави).
- Виховувати толерантність та здатність слухати і враховувати думки інших і працювати в групі (групові методи роботи).

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник «Всесвітня історія», 7 клас, Гісем О.К., 2020, атлас «Історія середніх віків» 7 клас, «Картографія», дошка та крейда, засоби для здійснення записів(папір та ручка), проектна дошка для презентацій(за наявності для демонстрації карт), ситуативно: смартфони або інші гаджети учнів.

Основні дати:

842 р. – Верденський мир.

894 р. – Орієнтовна дата приходу мадяр в Паннонію.

919 р. – Обрання Генріха Птахолава німецьким королем.

955 р. – Битва під Аугсбургом, на р. Лех. Зупинка мадярської експансії.

962 р. – проголошення Оттона I імператором.

1075 р. – початок боротьби за Інвеститру

1147 р. – Перший Хрестовий похід проти словян. Початок натиску на словянський світ.

1356р. – Золота Булла. Юридичне закріплення феодальної роздробленості.

Основні терміни: мадяри, реставрація, централізація, інвеститура, колонізація, Хрестовий похід, асиміляція, курфюрсти.

Основні історичні постаті: Генріх Птахолов, Оттон I Великий, Григорій VII, Генріх IV.

Хід уроку

Доза часу	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учня	Примітки
1 хв	I. Організаційний	Вітаємося, перевірка присутності.		
5 хв	II. Перевірка домашнього завдання		<p>Письмова робота(8 учнів):</p> <p>Варіант 1: А) Столігня війна з точки зору Франції. Б) Зовнішня політика Англійського королівства за правління Плантагенетів (тезисно) В) Генеральні збори</p> <p>Варіант 2: А) Столігня війна з точки зору Британії. Б) Політика й реформи Філіпа IV Красивого (тезисно) В) Бриганський парламент</p> <p>Мозковий штурм (8 людей, 2 групи) 1. Для якої з держав Столігня війна виявилася більш деструктивним фактором і чому?</p>	<p><i>Внутрішньоопредметні, логічна, аксіологічна, економічна, просторова, хронологічна, культурологічна, громадянська.</i></p> <p><i>Комунікативна, логічна, аксіологічна, просторова, мовленнєва, інформаційна</i></p>

			<p>Дошка</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Асоціативний куц: <ul style="list-style-type: none"> - «Чорна смерть» - «Війна троянд» - «Денло» <p>Усна відповідь:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Чому англійський Парламент був більш впливовим за аналогічний орган в Франції? 2. Що таке «гептархія»? 3. Проведіть аналогію з української історії? 4. Якою була подальша історична доля англо-саксів після Гептархії? 5. Поразка в Столітній війні – це справа рук французів чи самих англійців? 	<p><i>економічна, внутрішньопредметні</i></p> <p><i>Інформаційна</i></p> <p><i>, внутрішньопредметні, економічна, просторова, культурологічна.</i></p> <p><i>Комунікативна, мовленнєва, внутрішньопредметні, перехресні з ІУ, інформаційна, логічна, аксіологічна, економічна, просторова.</i></p>
--	--	--	--	--

1 хв	III. Мотиваційний етап		<p>- В якому році припинила існування Римська імперія?</p> <p>«Коло ідей» Чи знали ви що в Середньовіччі існувала держава під назвою Священна Римська Імперія? Але ж Рим розвалився сотні років назад, то що це за держава, де вона знаходилася і хто її населяв?</p> <p>«Мікрофон» Коли ви чуєте фразу німецькою «Drung nach Osten»- які перші думки та асоціації у вас виникають?</p>	<p><i>Хронологічна, внутрішньопредметні</i></p> <p><i>Аксіологічна, логічна, інформаційна, просторова.</i></p> <p><i>Комунікативна, мовленнєва, логічна, культурологічна</i></p>
3 хв.	IV. Актуалізаційний етап		<ul style="list-style-type: none"> - Хто такі германці? - Що таке феодална роздробленість? - Що таке Франкська імперія та чим вона закінчила? - Які народи жили на її східних кордонах? 	<p><i>Внутрішньопредметні, інформаційна, економічна, логічна, просторова, культурологічна</i></p>
28 хв	V. Етап вивчення нового матеріалу	<p>1. Утворення Німецького Королівства та проголошення Священної Римської Імперії.</p> <p>Робота з картою. Синтез ідей та висунення версій історичного розвитку на основі</p>	<p>Робота з атласом (в парах). Метод «Сторінка щоденника»</p> <ul style="list-style-type: none"> - Проаналізуйте мапи на с. 2 ваших атласів та висвітліть в стилі короткого літописного уривку які зміни відбулися в Європі 	<p><i>Просторова, інформаційна, комунікативна, логічна,</i></p>

картографічного аналізу.

« Давши відсіч угорцям престиж королівської влади різко виріс. Оттон зосередив в своїх руках потужне військо та грошові потоки з свого обширного королівства та ряду залежних

внаслідок розпаду Франкської імперії.

Робота з атласом(в парах).
Джерельний аналіз

- Проаналізуйте карти «Центральна і Східна Європа в VII -XII ст.» і «ЦСЄ в XIV-XV ст.» на тій же сторінці.
- Ознайомтеся з уривком середньовічної католицької молитви X ст.: « Від стріл мадярських спаси нас, Боже...»
- На основі карти та уривку сформулюйте версії щодо причин утворення Королівства Німеччина.
- Проведіть аналогії з історією України.

Проблемне питання:

- Як ви гадаєте, яким чином німці змогли перемогти кінні армії угорців? (передбачено навідне слово-підказка «Молот» (Карл Мартелл та його реформи).

аксіологічна, економічна, культурологічна, мовленнєва

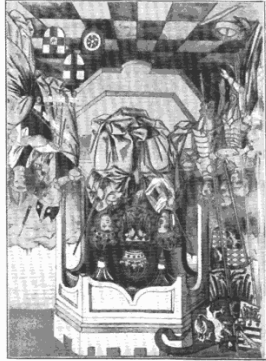
Просторова, інформаційна, комунікативна, логічна, аксіологічна, економічна, культурологічна, мовленнєва

Логічна, економічна, інформаційна, внутрішньопроектна, культурологічна

	<p>народів. Це дозволило йому перейти до зовнішніх завоювань і в першу чергу він перейшов через Альпи та вторгся на Апеннінський півострів та завоював його. Після цього 2 лютого 962 р. Папа Римський коронував його як римського імператора. Таким чином Оттон поєднав в своїх руках імператорську та німецьку королівську корону і проголосив відновлення Римської імперії в німецькому варіанті. Так була утворена Священна Римська імперія німецької нації.</p> <p style="text-align: center;">2. Боротьба за Інвеституру</p> <p>«На відміну від щойно окресленої схеми в новопроголошеній імперії главою Церкви був імператор, який здійснював інвеституру – він призначав на ключові церковні посади єпископів. Зрозуміло що туди він призначав «своїх» людей, які часто взагалі не годилися в священники та єпископи. Окрім цього шляхом політичного тиску він контролював Польську, Чеську та Угорську церкви, значна кількість вищого духовенства яких була німцями. В</p>	<p>Усні відповіді:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Чому виріс престиж престиж королівської влади? 2. Як ви гадаєте, яким буде наступний крок Оттона? 3. Апеннінський півострів це де? Яке королівство виникло там після розпаду імперії Карла? А яке існувало до Карла? <p>Мозковий штурм (фронтальний)</p> <ul style="list-style-type: none"> - Чому Італія? Чому Оттон не реставрував імперію після включення наприклад Бургундії? - Чому він назвав імперію Римською а не Німецькою? <p style="text-align: center;">Метод «Пресс»</p> <p>На чолі Католицької церкви стояв...(Папа Римський)...Нижче за нього знаходився орган...(Колегія Кардиналів). Главами національних церков були підконтрольні Риму...(архієпископи). Архієпископи висвячували...(єпископів), і так далі.</p> <p>Мозковий штурм(фронтальний)</p> <p>- В чому значення особливе значення такої системи і які це наслідки мало?</p>	<p><i>Комунікативна, мовленнєва, громадянська, просторова, внутрішньопроедметні, перехресні з географією, логічна, аксіологічна, інформаційна .</i></p> <p><i>Внутрішньопроедметні, інформаційна , мовленнєва, комунікативна.</i></p> <p><i>Логічна,</i></p>
--	---	---	--

		<p>другій половині XI ст. католицьку церкву охопила так звана «кльоністська реформація». Кльонійці (від імені монастиря в Кльоні) виступали за відновлення церковної моралі серед духовенства, строгий аскетичний спосіб життя і ліквідацію системи німецької інверстигури і передачі цього права Папі. В результаті між Папою та Імператором спалахнула війна, яка завершилася поразкою імператора Генріха IV. В подальшому ця боротьба спалахувала знову і знову протягом століть, Італія повставала і її доводилося завойовувати знову.</p> <p>Натиск на Схід.</p> <p>Синтез та прогнозування на основі картографічного аналізу. Робота з підручником.</p>	<p>Усна відповідь:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Чому це погано, коли духовенство призначає імператор? <p>Яку назву носитиме держава, яка в подальшому виникне на основі Західно-Франського королівства ?</p> <p>Проблемне запитання(робота в парах).</p> <ul style="list-style-type: none"> - Яким чином Папа з його дрібним наділом зміг перемогти імперію, яка займала ледь не третину Європи? (за потреби навідні підказки: «Вассали імператора», «Згадайте Безземельного і Красивого») <p>Робота з атласом. Робота з підручником. Групова робота(по 4 учня в групі)</p> <ul style="list-style-type: none"> - Шляхом аналізу та порівняння трьох карт на сторінках 3 та 10, а також застосування підручника (с.77-78) складіть схематичну інтелект-карту «Натиск на Схід». Як основні блоки використайте: імперію, причини політики та ключові країни і племена. 	<p><i>аксіологічна, економічна, мовленнєва, культурологічна</i></p> <p><i>Логічна, аксіологічна, економічна, просторова, інформаційна, мовленнєва, комунікативна, внутрішньопроектна.</i></p> <p><i>Просторова, логічна, інформаційна, аксіологічна, економічна, культурологічна</i></p>
--	--	--	---	--

		<p>4.Золота Булла.</p> <p>Розповідь вчителя(за потреби, після творчого завдання) « Загалом концентрація імператора на Італії та Сході призвела до того що внутрішні питання не були вирішені. На відміну від Франції та Англії, німецька центральна влада не змогла пригнітити етнічний сепаратизм підконтрольних герцогств та перетворити їх на провінції єдиної держави і об'єднати населення в єдину націю. Тому коли на Заході в битвах Столітньої війни народжувалися міцні французка та англійська нації, Німеччина навпаки скочувалася в роздробленість та міжусобиці. В 1356 р. імператор Карл IV під тиском васалів видав «Золоту Буллу», яка дала право його підданам вести самостійну зовнішню політику. Таким чином, держава розпалася на ряд незалежних держав які тільки формально визнавали над собою владу імператора».</p>	<p>Творче завдання: Уявіть себе на місці німецького імператора Карла IV, який вирішив видати документ, що отримає назву «Золота Булла». Придумайте та оформіть короткий текст даного документу(враховуючи назву), вкажіть що ви в ньому напишете.</p> 	<p>на.</p> <p><i>Інформаційна, мовленнєва, аксіологічна, логічна, економічна, культурологічна, громадянська, внутрішньопродметні, просторова.</i></p>
5 хв	VI.Систематизація знань		<p>Метод «Займи позицію» - Серед трьох вивчених європейських держав: Англії, Франції та Німеччини, роль якої з них для розвитку всієї Європи ви вважаєте ключовою? (аргументуйте)</p>	<p><i>Комунікативна, мовленнєва, аксіологічна, логічна, економічна, просторова, культурологічна</i></p>

			- Дайте визначення словам, захованим в хмаринці слів	<i>на, інформаційна , внутрішньопр едметні</i>
2 хв	VII. Висновки	<p>Таким чином:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Внаслідок остаточного розпаду Франкської імперії та угорських вторгнень було утворене Королівство Німеччина. - Королівство дуже швидко стає однією з найсильніших держав Європи та стає спадкоємцем франків в реалізації ідеї відновлення на Заході єдиної імперії. Це закріплює Оттон I завоюванням Італії та проголошенням Священної Римської імперії. - Імперія діяла на трьох основних напрямках: внутрішній (пригнічення герцогського сепаратизму і дроблення), південний (Італія, боротьба з Палством за інвеституру), східний (натиск на Схід, колонізація та Хрестові походи) - Внаслідок закономірного розвитку та не вирішеного етнічного питання і розриву між імператором і васалами держава провалюється під власною вагою і розпадається на десятки а згодом сотні уділів. 		<i>Інформаційна , логічна, аксіологічна, просторова, хронологічна</i>
1 хв	VIII. Домашнє завдання		<p>Обов'язково</p> <p>- На основі дослідницько-пошукової</p>	<i>Інформаційна , логічна,</i>

			<p>діяльності скласти детальну інтелект-карту «Зовнішня політика Священної Римської імперії». За основу використати утворену на уроці схему «Натиск на Схід», доповнити її блоками «Чехія», «Угорщина», «Польща», «Італія».</p> <p>- На основі підручника (параграф 14) та додаткових джерел створити схему/таблицю(на вибір) «Діяльність та організація Ганзи»</p> <p>- Закріпити пройдений матеріал шляхом аналізу карт та параграфу 14.</p> <p>- На основі дослідницько-пошукової діяльності опрацювати термін «республіка» та виділити її основні риси.</p> <p style="text-align: center;">Додатково:</p> <p>- На основі пошуково-дослідницької діяльності підготувати коротке повідомлення на одну з тем:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. «Західний напрямок зовнішньої політики СРІ. Чому не було завоювань Франції?» 2. «Північний напрямок зовнішньої політики. Чому скандинави зберегли свою незалежність?» 3. Створити скрайбінг на платформі «Sparkol video Skribe» по темі процес німецького державотворення після розпаду Франкської імперії 	<p><i>аксіологічна, просторова, хронологічна, мовленнєва, культурологіч на, громадянська, економічна.</i></p>
--	--	--	---	---

